

קיצור תולדות המיניות בציונות הדתית

בעקבות ספרם של יקיר אנגלנדר ואבי שגיא
'גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש'

דב שוורץ

בשנים האחרונות עובר המחנה הציוני-דתי שינויים מהותיים, והיבט חשוב של שינויים אלה הוא היחס לגופניות ולמיניות. במאמר זה אבקש לעקוב אחרי שורשי התפתחות היחס הזה מתוך שרטוט קווי יסוד כלליים בתחומי ה'ראליה', ההגות והיצירה הספרותית, האמנותית והתרבותית בציונות הדתית. התייעוד של תהליכי השינוי ביחס לגופניות ולמיניות הוא מוגבל, וחלקו הגדול מבוסס על מחוות חזותיות ועל ניתוח של התנהגות ואתוס; על כן אין לנו אלא להסתמך על ניסיון והתרשמויות ועל ניתוח של אקלים תרבותי. נוסף על כך בחינת הראליה והשיח מחייבת להשתמש בביטויים מגדירים, הנצרכים לבחינה זו במיוחד. על כן אין לראות בשימוש במונחים כגון 'מרכז' ו'שוליים' או 'חיובי' ו'שלילי' או בהגדרות פוליטיות דתיות כמו 'חרד'ל', 'אורתודוקסיה' ו'אורתודוקסיה מודרנית' משום שיפוט והבעת דעה, כי אם ניסיון ראשוני לתאר תהליכים ולקבוע גבולות ומאפיינים.

העילה הצורנית לדיון המוצע במאמר זה הוא הופעת ספרם החדשני והנועז של יקיר אנגלנדר ואבי שגיא, גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש.¹ ספר זה סולל בפני החוקרים דרך לדיון בסוגיה שנדחקה לשולי העיסוק האקדמי, ובמסגרת זו אנסה למקם את הדיון של אנגלנדר ושגיא במפה ההיסטורית והתרבותית של הציונות הדתית.

1 יקיר אנגלנדר ואבי שגיא, גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש, ירושלים תשע"ג.

א. מבוא

לפני שאפתח בדיון ההיסטורי והרעיוני ברצוני להציג בקצרה את ההנחה המרכזית של הספר גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש ואת הערותיי עליה. אבקש למקד את המסר שבספר ביחוד משום שמדובר בנושא שלא נחקר עד כה באופן שיטתי ויסודי.

סוגים של שיח

ספרם של אנגלנדר ושגיא דן בתקופה מוגדרת, כפי שמעידה עליו כותרתו. הוא עוסק בשיח שהתעורר בעיקר בעשרים השנים האחרונות, מאז חדר האינטרנט לעולם התקשורת ושינה אותו לבלי הכר. שיח זה מתמקד בעיקר בשו"ת, כלומר בשאלות שהופנו אל רבנים באינטרנט מצד צעירים ושאר אנשי הציונות הדתית. העולם התקשורתי החדש, המאפשר לשואלים לשמור על חיסיון, הניב דיונים בסוגיות שנחשבו קודם לכן אינטימיות ומביכות. מלכתחילה לא דירגו אנגלנדר ושגיא את הרבנים, והתחשבו בדעותיהם של מי שמוחזקים למנהיגים רוחניים של הציבור הציוני-דתי בצד רבנים צעירים שעדיין לא קנו לעצמם שם כזה. בכך הצליחו להציג יריעה רחבה ככל האפשר של הנושא.

אנגלנדר ושגיא חילקו בין שיח הלכתי לשיח פסטורלי.² השיח ההלכתי מסתמך על ההלכה הפוזיטיבית, והוא מניב בסופו של דבר פסיקה. שיח זה מבוסס על מקורות ראשוניים ומשניים, שהם פלטפורמה הכרחית לדיון. השיח הפסטורלי עניינו דרשנות וחינוך. שיח כזה מבין לרוחו של השואל, ומשיב לו על בסיס נורמות תרבותיות וחינוכיות כוללניות. שיח כזה טוב איננו מסתמך על מערכת מסועפת של מקורות שהזינה את השיח ההלכתי. המסקנה לאסור או להתיר מסתמכת על תובנות פסיכולוגיות ופילוסופיות באשר למהות האדם ולמהות הגופניות והזוגיות, ולא על ניתוח הלכתי טקסטואלי. הווי אומר, שהרב מתפקד לא כאיש חוק טהור אלא כמטפל וכמתווך בין השואל למהות האמיתית'. במידה מסוימת רב נוטל לעצמו בהקשר הזה סמכויות של פסיכולוג ויועץ חינוכי. התזה של החיבור היא שהשיח על גוף ומיניות עבר בעידן המקוון משיח הלכתי לשיח שברובו הוא פסטורי. הרבנים הציונים-דתיים מגלים אמפתיה ללבטיהם של השואלים אף שאינם מכשירים בהכרח את מעשיהם, ועונים להם במישור הפסיכולוגי והחינוכי.

שיח 'שלילי' ו'חיובי'

ספרם של אנגלנדר ושגיא עוסק בעיקר בהיבטים הנתפסים כשליליים מבחינה דתית. כאשר אני משתמש במונח 'שלילי' אין בכוונתי לשיפוט או לקביעה ערכית אלא לעילה לשאלת רב. כלומר כאשר צעיר חש שמעשיו או נטיותיו הם בעייתיים או אסורים מבחינה הלכתית, הוא פונה לרב ומבקש את הכרעתו לאסור או להתיר, לפסול או להכשיר, לדרוש חרטה ותשובה או לאשר בדיעבד. הסוגיות הנידונות בספר הן נטיות חרדי-מיניות, אוננות וכדומה, הנתפסות בקרב המחנה הציוני-דתי כשליליות, דהיינו

2 את המונח 'הדרכה פסטורית' כדרך של התייחסות רבנית ליחיד נקט הרב אהרן ליכטנשטיין במאמר שהתפרסם בשנת 1994. ראו *Rabbi Aharon Lichtenstein, Leaves of Faith: The World of Jewish Living*, Jersey City, NJ 2003, Vol. 2, p. 264.

דורשות התערבות של סמכות רוחנית. הספר הוכיח בהרחבה את הטענה שבאשר לסוגיות ה'שליליות' האלה המירו הרבנים את הפסיקה בעצה ובהדרכה חינוכית. אני מבקש לטעון כאן היא שאי אפשר להבין את השיח ה'שלילי' ללא השיח ה'חיובי'. ושוב, כאשר אני משתמש במונח 'חיובי' אני מתכוון למה שנתפס כמותר מבחינה הלכתית ועל כן אין בו עילה לשאלת רב ולהכרעתו אלא לכל היותר להדרכה. למשל, כאשר אנו מדברים על גופניות (לבוש חשוף במידה המניחה את הדעת),³ על יחסי אישות בין בני זוג נשואים או אפילו על משיכה בין המינים ללא מימושה - אין כאן היבטים התובעים בהכרח הכרעה רבנית בציבור הציוני-דתי. לדעתי, התפתחות מואצת בשיח ה'חיובי' הביאה בסופו של דבר לשיח הנידון בספרם של אנגלנדר ושגיא. העלאת המיניות ה'חיובית' לשיח הספרותי, היצירתי והמקוון במחנה הציוני-דתי הביאה לשיח על מה שנתפס כ'שלילי' או כחריג. ואם אכן כך הוא, אפשר לסגן שוב את התזה של המחברים: התעוררות השיח החינוכי, הפסטורי, בתחום יחסי האישות בפרט והגופניות בכלל הביאה לשיח הפסטורי בתחום הנתפס כשלילי.

במאמר זה אבקש לעמוד על השינויים התרבותיים ועל התהליכים החברתיים והחינוכיים שחלו בחברה הציונית-דתית והביאו למצב המתואר בספר. טענתי היא שחיבורם של אנגלנדר ושגיא עוסק רק באחד ההיבטים, חשוב ככל שיהיה, של השינויים שעברו על המחנה הציוני-דתי בעשרים השנים האחרונות. הוא דן בסוגיות מסוימות של התנהגות מינית, שהצעיר הציוני-דתי חש שהוא נדרש בהן להדרכה או להכרעה מצד הרבנים. ואולם במסגרת זו אין בכוונתי להיכנס לסוגיות כאלה אלא לעסוק באופן כללי ביחס בין המינים, בצניעות, בגופניות וכיוצא באלה, ובתהליכים שעבר המחנה הציוני-דתי בסוגיית השיח המיני.

ב. רקע היסטורי

אפתח בשתי אנקדוטות, שכל אחת משקפת את ההיבטים המורכבים של הרקע לשיח המיניתי. אנקדוטה אחת: בשנות השישים והשבעים של המאה שעברה התראינו הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק והרב צבי יהודה הכהן קוק בעיתונות. שני המנהיגים הרוחניים הדגולים ניאותרו להעניק את הראיונות לעיתונאיות (גאולה כהן וציפי רומן), ועל שניהם סופר שהם לחצו את ידיהן בחום. הרב צבי יהודה לא היסס לרגע להתראיין, אף על פי שידע שהכתבה העוסקת בו תתפרסם בעיתון הססגוני לאישה. עד היום שומרים אתרים חרדיים את המידע כדי לנגח באמצעותו את המחנה הציוני-דתי.⁴ זאת ועוד, רב בית הכנסת שבו התפללתי באותם ימים, שהיה בעל אוריינטציה חרדית (ילדיו כולם התחנכו במוסדות חרדיים) ומורה מיתולוגי למקצועות הקודש, היה לוחץ בטבעיות את ידיהן של נשות המניין. המגע הטקסי-חברתי בין המינים הוא פרט קטן אך משקף, שכן היחס לצניעות השתנה מאז שינוי מהותי. ואנקדוטה שנייה: בשנת 2009 הגיש הסטודנט חגי מזוז, שלמד במוסדות החינוך של הציונות הדתית, עבודת

3 להלן נדון בנורמות של צניעות הלבוש במחנה הציוני-דתי ובהתפתחותן במשך השנים.

4 ראו באתר 'בחדרי חרדים', http://www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2948243&forum_.id=771.

דוקטור למחלקה ללימודי המזרח התיכון שבאוניברסיטת בראיילן, האוניברסיטה של הציבור הדתי-לאומי,⁵ וכותרתה 'נידה ודינה: התפתחות דיני הנידה והתגבשותם במסורת המוסלמית'. בעבודה זו עסק בהשפעת דיני הנידה בספרות התלמודית על האסלאם. האם היה אפשר להגיש עבודה בנושא שכבר ד"ר מזוז, צעיר ורווק ציוני-דתי, עשור קודם לכן? שני עשורים קודם לכן?

כדי להבין את צמיחתו של שיח הצניעות הנבחן בספרם של אנגלנדר ושגיא יש לסקור את הרקע ההיסטורי והתרבותי שלו. לשם כך אבקש לבחון את הממדים ה'חיוביים' של היחס לגופניות ולמיניות בציונות הדתית, לאמור את הנורמות שהתהוו במשך השנים לא כתשובה ל'בעיה' או ל'שאלת רב' אלא כאתוס שהתגבש. למעשה אפשר לחלק את הרקע לשיח הצניעות של הדורות האחרונים בחלוקה גסה לשלושה פרקי זמן:

א. שנות האתוס האוטונומי: מקום המדינה⁶ ועד לאמצע שנות השבעים של המאה שעברה

ב. שנות התמורה: מאמצע שנות השבעים ועד לשלהי שנות השמונים

ג. שנות פריצת ההגמוניה: עשרים וחמש השנים האחרונות

יש הרואים בתקופות הללו אפיוזרות שונות ויש המפרשים אותן כמעגליות, שכן אין ספק שבתקופה השנייה התחוללה מהפכה, ובתקופה השלישית היא התאזנה במידה מסוימת, כפי שנראה להלן. יש הטוענים שהתקופה השלישית היא במידה מסוימת שיבה לתקופה הראשונה. לעתים מלווה טענה זו במניע אידאולוגי, לאמור רצון להחדיר אווירה של פתיחות ומתינות במחנה הציוני-דתי.

אעיר הערות אחדות על המאפיינים של התקופות השונות ואבחן את המשמעויות של טענת המעגליות והאידאולוגיה הכרוכה בה.

התקופה הראשונה: אתוס אוטונומי

שנותיה הראשונות של המדינה הצעירה התאפיינו בקיבוץ גלויות. רבנים בעלי סמכות מחייבת עדיין לא צמחו בחברה הישראלית, שרבים מאנשיה נמנו עם שארית הפליטה

5 על החזון הציוני-דתי של האוניברסיטה ראו דב שורץ, 'בראילן, רעיון האוניברסיטה והציונות הדתית: היבטים אחדים', דב שורץ (עורך), אוניברסיטת בראיילן: מרעיון למעש, רמת גן תשס"ו, א, עמ' 65-84.

6 במאמר זה אני דן בתמורות שחלו בציונות הדתית בארץ ישראל. לפני קום המדינה התהוו בו בזמן אתוסים שונים בעניין הלבוש. הלבוש האירופי הושפע מהסגנון הנהוג בארצות המוצא של תושבי הארץ. כד ברר שאב סגנון הלבוש בארץ את השראתו מהנהוג בקרב חברי התנועה הציונית ובקרב החלוצים. מקרה המבחן הברור הוא הקיבוץ הדתי, שבו נשים רבות לבשו מכנסיים בכלל ומכנסיים קצרים בקיץ בפרט. על שיח הלבוש והצניעות של החלוצה ראו לילך רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה, עמ' 167-172. מקום המדינה נתהווה סגנון ארץ-ישראלי עצמאי, המותאם לסביבה ולאקלים שלה. עוד יש להעיר שגם הצניעות בחברה החרדית היא תלוית זמן, וגם אותה יש לבחון בזיקה כרונולוגית. אזכיר רק את המאבק שהתנהל בעשורים האחרונים בחוגי החרדים המכונים 'ליטאים' נגד חבישת הפאות הארוכות. במאבק זה נכשלו המנהיגים הרוחניים לנוכח האתוס הציבורי החרדי, שתמך בנוהג המקובל זה שנים רבות לחבוש פאות אופנתיות מסוגננות. ראו למשל עדותו האירונית של סמי גרונרמן ('קפלטו פאר מקסימים') שהביא זאב גריס, 'כפירה', ארתור א' כהן ופול מנדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזמננו, תל אביב תשנ"ג, עמ' 263-264.

ועם העולים מארצות המזרח. עניין הצניעות בלבוש⁷, למשל, נתפס על פי רוב כתחום אוטונומי, שאין מקום להתייעצות על אודותיו עם אדם בעל סמכות רוחנית, ולא כתחום הלכתי. נשים דתיות רבות שעלו לארץ מארצות אירופה נחשפו לאקלים ים תיכוני, שונה לחלוטין מזה שהכירו. הן הלכו בשמלות ללא שרוולים, לפחות בין כותלי הבית, מתוך אתוס אוטונומי. את הגבולות הן הציבו לעצמן: לא נגררו אחר אופנת המיני, אך גם לא חשו צורך בהכפפת סגנון הלבוש להלכה ובהתייעצות עם רבנים בנושא זה. באותה מידה נשים נשואות רבות לא כיסו ראשן, למעט בבית הכנסת. אף שם היה כיסוי הראש בדרך כלל סמלי.⁸

האתוס הדתי המעורר נקבע הוא עצמו מתוך מוסכמות שהתעצבו בחיי היומיום. נשים דתיות רבות רחצו בים בחופים מעורבים, אף שכמעט לא נמצאו כאלה שלא לבשו בגד ים שלם, מעין הצהרת דתיות בחוף של רחצה מעורבת. בחיפה עיר הולדתי בשנות השישים ובראשית שנות השבעים היו שבטי 'בני עקיבא' הולכים בצוותא, בנים ובנות, לרחוץ בים. לא עלה על דעת המדריכים או הקומונרים למחות על כך, ולא עוד אלא שהם הצטרפו לבלוי. שירה וריקודים מעורבים היו נחלת 'בני עקיבא' בכל מקום. בתי ספר יסודיים ממלכתיים-דתיים רבים היו מעורבים, והקרבה בין המינים הייתה חוויית ילדות נתונה ומכוננת. היו גם תיכונים דתיים מעורבים, תופעה שעתידה להימחק כמעט לחלוטין בשנים שלאחר מכן. באופן כזה האתוס של ההתנהגות המינית נתפס כתחום שהחיים עיצבו אותו, מתוך הכרעה אוטונומית ומוסכמה חברתית. יעקב כ"ץ כינה אתוס שנתהווה מתוך התנהגות הציבור "אינסטינקט ריטואלי".⁹ אמנם עוד לפני קום המדינה היו רבנים ומחנכים שנאבקו באתוס האוטונומי (למשל, ר' אליעזר מאיר ליפשיץ, שעמד בראש סמינר 'המזרחי'), והמאבק המשיך להתנהל גם בראשית שנותיה.¹⁰ ואולם אותותיו כמעט שלא ניכרו בקרב הציבור הציוני-דתי הרחב.

התקופה השנייה: תמורה

השינוי המהפכני החל להתרחש בפרק הזמן השני. בתקופה זו התעצמו ישיבות ההסדר, שרובן המוחלט הפך את ישיבת 'מרכז הרב' לישיבה המובילה, ואת העומד בראשה, הרב צבי יהודה קוק, למנהיג רוחני בלתי מעורער. ישיבות אלה הניבו בוגרים שהחלו בראשית שנות השמונים לאייש את משרות המחנכים במערכת החינוך הציונית-דתית. הם החליפו את המורים החרדים שהגיע זמן פרישתם. חניכי הישיבות התיכוניות ספגו את האתוס החדש שנהניגו מחנכים אלה. תקופה זו היא גם תור הזהב של 'גוש אמונים' ושל תנופת ההתיישבות בחבלי יהודה, שומרון ועזה. בתקופה זו חלה מהפכת הצניעות. המהפכה ניכרה קודם כול במישור החזותי: צעירות רבות לבשו חצאיות ארוכות, שרולי החולצה כיסו את המרפק, ונשים נשואות כיסו את ראשן במלואו. המקלות שבהן

7 על הלבוש כסמל וכביטוי של צניעות ושל היחס למיניות ראו למשל אריאל פיקאר, "לובשות בגדי פריצות ושוקדות על המודרניות לשמור ארחות פריז (פריץ)": פסיקתו של הרב עובדיה יוסף לנוכח השינויים באורחות הלבוש, אבי שגיא ונחם אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר יובל למלאת שבעים שנה ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 592-622.

8 על המתח שבין הסמכות לאוטונומיה ראו זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה, תל אביב תשנ"ח.

9 יעקב כ"ץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד, עמ' 176.

10 אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 213.

גילו קווצות שיער בודדות מלפנים. צעירים וצעירות שהתחנכו בישיבות תיכוניות ובאולפנות נמנעו מרחצה מעורבת.

בתחילת שנות השמונים החל להופיע גל מתון של ספרי צניעות: חיבורו של הרב שמואל כ"ץ (קדושים תהיו: הלכות והליכות בחברה ובתנועות נוער), חוברות של הרב שלמה אבינר בנושא ומאמריה של הרבנית רחל נריה, רעייתו של הרב משה צבי נריה. חיבורים אלה התקבלו ברצון ובשקיקה בקרב צעירים וצעירות ציונים-דתיים. ראוי לציון הוא הקובץ האשה וחינוכה, שיצא באותו הזמן מטעם אולפנת 'אמנה', וכלל שורה של מאמרים שכתבו רבנים מובילים בציונות הדתית.¹¹ העורך, בן ציון רוזנפלד, לימים פרופסור לתולדות ישראל בעת העתיקה באוניברסיטת בראילן, ציין בהקדמתו כי "לא נכתב הרבה בדורנו על האשה ודמותה", וכי מגמת החינוך לבנות היא "היותה [של האישה] דמות מופת כאשר וכאם בהתבגרה".

טיפוסי הוא סיפורו של הספר קדושים תהיו. ספרו החלוצי של הרב כ"ץ, שהתמקד בחלקו בצניעות בתנועת הנוער, הכה גלים. כ"ץ הוא בן המושב השיתופי ניר גלים. בישיבה התיכונית למד ב'אור עציון', ושיחותיו של הרב חיים דרוקמן הביאו אותו לתהות על דרכו ב'בני עקיבא' ועל נורמות ההתנהגות של התנועה. הוא הביע סקרנות כאשר למקור ההדרכה המוסרית של הרב דרוקמן אך לא מצא דיון אקטואלי בסוגיות כגון ריקודים מעורבים, מחנות קיץ ושירת נשים. כ"ץ למד בישיבת ההסדר 'הר עציון' שבאלון שבות, ולאחר מכן למד שמונה שנים בישיבת 'מרכז הרב'. בשנת 1977 הדפיס כמה עשרות עותקים מן הספר קדושים תהיו, והם נחטפו מיד. בשנת 1980 הדפיס את הספר שוב, ומאז מהדורה רדפה מהדורה. כ"ץ התייעץ תדיר עם הרבנים צבי יהודה קוק, שלמה מן ההר ומרדכי אליהו, ועל פי זה התגבשו קביעותיו ההלכתיות. מזכ"ל 'בני עקיבא' באותה תקופה, אמנון שפירא, חבר קיבוץ טירת צבי, התריע על מגמת ההקצנה המסתמנת בחברה הדתית-לאומית בכיקורת שכתב על ספרו של כ"ץ, אך לשווא. מאז הפכה ספרות זו לסוגה¹² המעידה על התגשמות ההקצנה בחינוך.¹³ מן הראוי להעיר שאת היסודות לחקר התפתחותו של שיח הצניעות בחברה הציונית-דתית הניח איש הקיבוץ עין צורים יוסף אחיטוב במאמרים אחדים שכתב.¹⁴

התקופה השלישית: פריצת ההגמוניה

התקופה שבה עוסק ספרם של אנגלנדר ושגיא מתאפיינת בפריצת המסגרות ובקריסת ההגמוניה הרוחנית הרבנית של ישיבת 'מרכז הרב' וישיבות ההסדר הרבות שהושפעו ממנה. על כן ברצוני להרחיב מעט בתיאור השינויים שעברה החברה הציונית-דתית בתקופה הזאת. בעבודות אחרות ציינתי את המאפיינים של חברה זו בעשרים וחמש השנים האחרונות:¹⁵

- 11 בן ציון רוזנפלד (עורך), האשה וחינוכה: אסופת מאמרים בהלכה ובמחשבה, כפר סבא תש"ם.
- 12 ראו למשל יוסף אחיטוב, 'צניעות בין מיתוס לאתוס', נחם אילן (עורך), עין טובה: דר"שיח ופולמוס בתרבות ישראל - ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן, תל אביב תשנ"ט, עמ' 224-263.
- 13 ראו דב שוורץ, 'על הקיצוניות הציונית הדתית: חינוך ואידאולוגיה', מדור לדור (ברפוס).
- 14 ראו למשל אחיטוב, 'צניעות בין מיתוס לאתוס' (לעיל הערה 12).
- 15 ראו Dov Schwartz, 'Ideas vs. Reality: Multiculturalism and Religious Zionism', Avi Sagi and Ohad Nahtomy (eds.), *The Multi-Cultural Challenge in Israel*, Boston 2009, pp. 200-225; דב שוורץ, 'הציונות הדתית על פרשת דרכים: מהרחבת אופקים לפינני ישובים', דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, ירושלים 2010, עמ' 177-212.

- א. פמיניזם ציוני דתי. ביטוייו המרכזיים הם כדלהלן:
1. לימוד תורה לנשים
 2. מנייני נשים
 3. התמסדות (ארגוני נשים דתיות כגון 'קולך')
- ב. מרכזי למידה ומחקר, למשל 'מרכז יעקב הרצוג' של הקיבוץ הדתי (עין צורים), 'מכון שלום הרטמן' ו'בית מורשה' בירושלים
- ג. אידאולוגיית ה'ממלכתיות' - התהפוכות שעברו ישיבת 'הר המור' וישיבות הקו
- ד. תופעת 'נוער הגבעות'
- ה. תנועות ימין פוליטי, למשל:
1. תנועת הרב יצחק גינצבורג, שעם תלמידיו נמנים אנשים ציונים-דתיים
 2. תנועת 'זו ארצנו', שהתפתחה לתנועת 'מנהיגות יהודית'
- מגמות אלה בחברה הדתית-לאומית הניבו תופעות אחדות, ובהן:
- א. הגל החדש - היפתחות לתאוריות מן המזרח, חסידות ועוד
 - ב. התרחבות ופריצת גבולות - חדירת הציונות הדתית לתחומים שהיו בעבר חסומים בפניה (תקשורת וכו')
 - ג. התבססות החינוך - עלייה במספר הישיבות התיכוניות, האולפנות וישיבות ההסדר, והתעצמות רשת אמי"ת
 - ד. דתיות מסורתית - צמיחת אידאולוגיה של דתיות 'לייט'
 - ה. חיזוק החווייתיות - הופעת מנייני קרליבך וכדומה
 - ו. הדגשת תרבות הפנאי - הופעת מקומות בילוי כגון פאבים, עלייתם של כוכבי מוזיקה דתיים וכדומה
 - ז. 'יצירתיות' - צמיחת סופרים, משוררים, קולנוענים, אמנים ועוד. בתופעה זו נעסוק להלן בהרחבה.
- התופעות הללו מציגות חברה מסורתית שנמצאת בתהליכי פתיחות. בזוהרות אפשר לטעון שגם במישור החזות החיצונית התרחש איזון מסוים: צעירות רבות הלומדות באולפנות ובתיכונים דתיים שבו ללבוש חצאיות קצרות. צעירות ונשואות, אפילו בפלג החרד"לי, המירו את החצאית הארוכה במכנסי שרוואל. נשים נשואות רבות, גם ביישובים ביהודה ושומרון, למשל, המתאפיינים בחברה סגורה מכסות את ראשן בכנדנה או בכיסוי ראש סמלי ('ציון ראש'). ועדות הקבלה ביישובים אלה אינן עומדות בפרץ על אף המאמצים שהן עושות להשיב את המצב לקדמותו. צעירות ציוניות-דתיות, גם כאלה שלומדות במוסדות דתיים תורניים, פונות לדוגמנות, ולא רק של בגדים המיועדים למגזר. הסצנה של דוגמנית שנמנעת מלעבוד בשבתות ובחגים שוב אינה כה חריגה.¹⁶ דוגמנות מפנה את תשומת הלב לגופניות של האישה. מבחינה

16 דוגמה לכך היא חווה מונד, דוגמנית שלמדה במוסדות דתיים בארץ, שירתה בשירות הלאומי וכיום מתגוררת בלונדון. מונד איננה מדגמת בגדי ים או לבוש תחתון אך אינה נמנעת מלדגמן חולצות ושמלות ללא שרוולים, למשל. הכללים שקבעה לעצמה משקפים את האתוס האוטונומי, כפי שמצוין להלן.

מסוימת צמח דגם המזכיר את התקופה הראשונה, שבה האתוס נקבע מתוך ההתנהגות השגרתית.

השינוי החזותי המתואר בקצרה חדר בגלגול אחר גם לשיח המיניוּת, כפי שהראו אנגלנדר ושגיא. המהפכה המאפיינת תקופה זו היא כאמור מהפכת האינטרנט. על אופיו של השו"ת המקוון כתבו שני המחברים כך:

שיח מקוון הוא שיח מדומיין המאפשר העצמה של היסוד המדומה על פני היסוד הריאלי. המשיבים לא נאלצים לפגוש גברים ונשים ריאליים; הם פוגשים גברים ונשים שהם מדמיינים, ושהשיח העולה בשאלותיהם מייצג את מציאותם. כך נעשה המשיב ליצרן המדמה את הפונים אליו. אבל גם הפונים מדמים את המשיב, שהרי אין הם פונים אל יש ריאלי אלא אל יש מדומה, המיוצר באמצעות הרשת עצמה.

העובדה שהשיח כולו מדומיין משליכה על כל אחד מהשותפים לו. המשיב אינו מחויב לנשים ולגברים הריאליים, אלא לשואלים מדומיינים; אולם גם השואלים אינם רואים בהכרח את המשיב כאדם ממשי. שחרור זה מהדיאלוג הריאלי מאפשר למשיב לדמיין את שואליו ומאפשר לשואלים לבצע פעולה כפולה: לייצר את סמכות המשיב וגם להשתחרר ממנה באמצעות הקשה על מקש המחשב ופנייה למשיב אחר. לשון אחר, שיח מקוון מאפשר לכאורה פנייה ופתיחות כלפי האחר, אך למעשה מרוקן אותו ממלאותו הקונקרטי. האחר נעשה 'אחר', ייצוג המדיר מיוצג.¹⁷

מצב זה גרם לתמורה עמוקה בשיח הציוני-דתי: צעירים אינם מהססים להעלות סוגיות שבעבר הייתה השתיקה יפה להן, ורבנים אינם מהססים להידרש לסוגיות אלה בהרחבה. עלון המחולק זה שנים אחדות בכתי הכנסת, **עולם קטן**, נדרש לסוגיות משיקות, והוא בגדר להיט בקרב בני נוער. יש עוד עלונים שמפרסמים את השו"ת המקוון בדפוס, ובכך נהנים מהיתרון של העולם המקוון בלי לוותר על המדיה המסורתית. עלונים אלה משמיטים את הממדים הרחבים יותר של השיח ומציגים ניסוחים קצרים, שמוסיפים לאווירת האנונימיות ולהתרחקות מסוגת השו"ת.¹⁸

רציפות ותמורה

תופעת העלונים אינה ממצה את השפעת הדפוס. מן הראוי לציין שהמהפכה המקוונת מתרחשת בד בבד עם המשך יצירת הספרות הכתובה, שהיא שיטתית יותר וממשיכה את המאפיינים של ספרות הצניעות שהתעוררה כאמור בשלהי שנות השבעים. ספרים רבים מתחברים בדרך המסורתית. הרב שלמה אבינר ממשיך בפרסום ספרי שו"ת שנדרשים בקביעות לגופניות ומיניות.¹⁹ דוגמה נוספת לכתובה בסגנון פסטורי היא ספרו של

17 אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 24.

18 לדיון בחריית המדיה לספרות השו"ת ראו הרב בנימין לאו, 'עשה אזניך כאפרכסת: אחריות, צנזורה ולימוד תורה בעידן מאגרי המידע', **אקדמות**, יד (תשס"ד), עמ' 155-174.

19 קבוצת נשים בפייסבוק, המכונה 'אני פמיניסטית *דתייה* - וגם לי אין חוש הומור', מנהלת שיח אירוני שמסתייג מחומרות הצניעות של הרב אבינר ושל חוגו. דוגמה למושג ביקורת היא החלת כללי צניעות מחמירים על ילדות צעירות מאוד.

הרב שמעון אור **התשוקה לחיים**,²⁰ המיוחד כולו למצוות כיסוי הראש של אישה נשואה. לספר זה נכתבה הקדמה מאת הרב אורי שרקי, והוא פותח בהבעת סימפתיה והבנה כלפי אישה המעוניינת כביכול בגילוי הראש, מה עוד שהורגלה ללכת כך טרם נישואיה. בהמשך מתח הרב אור ביקורת מרומזת על ספרות הצניעות, המתמקדת בפרטים ומאבדת את הרגישות לתודעה הכללית.²¹ הרב אור התאמץ להשתמש במינוח מודרני ופסיכולוגיסטי ככל האפשר, כגון התאמה תודעתית. ספרות זו מבטאת באופן כללי את הרציפות של מהפכת הצניעות, ואין בה פריצת דרך אמיתית.

אמנם אין להשוות את העוצמה של המהפכה המקוונת לכוחה של הספרות הקונבנציונלית, אבל לעתים גם הספר הנרפס תורם למהפכת השיח ולפריצת דרך. דוגמה לכך היא הופעתם של שני ספרים שלדעתי קידמו מתחת לפני השטח אך באופן מרשים את השיח על המיניות. הספר האחד הוא פרי עטו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, והשני – של הרב אלישיב קנוהל.

שנים אחדות לאחר פטירתו של הרב סולובייצ'יק (1993) החלה עמותת 'אוצר הרב' להוציא לאור סדרה של ספרים מתוך כתבי יד והקלטות. בשנת 2002 יצא לאור הספר אדם וביתו.²² כותרתה של אחת מן המסות שבו היא 'גאולת חיי האישות'. במסה זו הציג הרב סולובייצ'יק היבטים אחדים של משמעות המיניות. הוא השתמש בסימבוליקה העשירה שנתלתה במיניות, החל במקרא וכלה בפרשנות השכלתנית של ימי הביניים לשיר השירים ובקבלה, כדי לנסח את העיקרון שהמיניות אינה נשפטת כשהיא לעצמה; עוצמתה של המיניות היא בביטוי שהיא מעניקה לתקשור, לזיקה וליכולת ליצור קהילה שהאל שותף בה. המיניות הפכה לביטוי של התקשורת הבין-אובייקטיבית או הבין-סובייקטיבית. סמכותו המופלגת של הרב סולובייצ'יק, השפעתו על האתוס של ישיבת 'הר עציון', שבראשה עומד חתנו הרב אהרן ליכטנשטיין, ועל הישיבות המסתעפות ממנה, העניקו לגיטימציה לשיח על המיניות שלא במסגרת ספרות הצניעות המסורתית ששורשיה בישיבת 'מרכז הרב' ובתלמידיה.

הספר השני הוא ספרו של הרב קנוהל, רב הקיבוץ כפר עציון ולשעבר ר"מ בישיבת הקיבוץ הדתי (עין צורים), **איש ואישה** (2003).²³ לספר זה, העוסק בהדרכת זוגות צעירים, צורפה חוברת שכולה דנה בסוגיית יחסי האישות. הספר והחוברת נמכרו עטופים בצלופן, כדי שלא יוכלו עוברים ושבים לעיין בהם ללא רכישתם, מעין הפעלת צנזורה. ספר זה הפך לרב מכר, וכל מהדורותיו אזלו. זוגות צעירים ציונים-דתיים רבים, ובהם כאלה הנחשבים חרד'לים, רכשו אותו עם חתונתם. כמדומני שקשה להגזים בהשפעתו של הספר על שיח המיניות של הצעירים הציונים-דתיים אף על פי שסגנונו מאופק.²⁴

20 הרב שמעון אור, **התשוקה לחיים**, ירושלים תשס"ז.

21 שם, עמ' 7.

22 הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, אדם וביתו: שש מסות על חיי המשפחה, בתרגום אביגדור שזן ובעריכת דוד ש"ץ ויואל ב' וולוולסקי, ירושלים תשס"ב. במקור יצא הספר לאור תחת הכותרת *Family Redeemed*. לניתוח הספר ראו רב שוורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, ב, רמת גן תשס"ח, עמ' 291-315.

23 הרב אלישיב קנוהל, **איש ואשה**: זכו שכניה ביניהם – פרקי הדרכה לחתן ולכלה, עין צורים תשס"ג.

24 ראו איתמר ברנר, 'ספרות ההדרכה לנישואין', זוהר מאור (עורך), ויקרא את שמם אדם: זוגיות ומשפחה ממבט יהודי חדש, ירושלים תשס"ה, עמ' 273-282. הספר יצא לאור בהוצאת ישיבת 'שיח צחק'. כתבה בעניין זה התפרסמה במוסף דיוקן של מקור ראשון, כ' בתמוז תשע"ג, 28.6.2013, עמ' 175.

ספרם של ג'ני רוזנפלד ודוד ריבנר, **עת לאהוב** (2011; 25 תרגום עברי 2013), חיבור שהוא הדרכה מינית לזוגות נשואים, ממשיך במידה מסוימת את הדרך שסלל הרב קנוהל.

השפעת הסביבה

כמובן, אי אפשר לנתק את תופעת השיח הגופני והמיני מתהליכי השחרור המיני שעברה החברה הישראלית בעשורים האחרונים. השחרור מתבטא אצל הציוני הדתי הן בשיח הן באתוס הדתי של חיי היומיום. ככלל אנשי הציונות הדתית מתאמצים לחקות את האתוס החילוני המודרני במגבלות הזהות הדתית שלהם. הרברים אמורים לא רק בחיקוי אופנת לבוש, למשל, או באימוץ אתוסים חומרניים ('לעשות כסף'). למשל, במרכזים עירוניים כבר נוכל למצוא בתי כנסת אחדים שקולטים דתיים המצהירים על עצמם שהם חרמיניים. כמה רבנים שוב אינם רואים בחדמיניות מחלה או סטייה, אף על פי שאין הם יכולים להביע גישה פלורליסטית אמיתית ואף אינם שואפים להביע גישה כזו.

מיקרוקוסמוס של התהליכים שחווים צעירים בחברה הישראלית - ובהם הצעירים הדתיים - אפשר למצוא בצבא. בעבר אפשר השירות ב'הסדר' לקבוצות גדולות של צעירים לשרת במחלקות ופלוגות שהיה בהן שיעור גבוה מאוד של צעירים דתיים (שריון, גבעתי ועוד). כיום נסדקה האפשרות הזאת, והחייל הדתי אינו יכול לעצור את החשיפה המלאה לנורמות ההתנהגות הצה"ליות. דוגמה להנכחת השינוי נמצאת בדבריו של הרב אליעזר מלמד, רב היישוב הר ברכה והישיבה שבו (הרב מלמד נודע כציבוריות הישראלית כמי שהתעמת עם הרמטכ"ל אהוד ברק, ששלל משיבתו את אפשרות ה'הסדר'). וכך הוא כתב:

קיבלתי מכתב שאלה מחייל שסיים שירות מילואים. הוא מספר שבבסיס הקבע הסגור בו שירת, היו כעשרים חיילי מילואים, עשרה חיילים בקבע, ועשר חיילות ששמשו כסמלות מבצעים ותצפיתניות. "החיילות עורכות אימוני ריצה בלבוש לא צנוע, יושבות בערבוביה עם החיילים בחדר האוכל, ומצטרפות לספורים. מיותר לציין איזו אווירה קיימת בבסיס, ההיפך הגמור מ'זהיה מחנך קדוש'".²⁶

השואל ציין שמפקד הבסיס הוא חובש כיפה. הרברים נכתבים במסגרת מאמר העוסק במעמדו של צה"ל מבחינה תורנית. דבריו של השואל משקפים את התמורה שחלה בתקופת היסדקות ההגמוניה הרבנית. בעבר לא שירתו הרבה צעירות בתפקידים מבצעיים, אבל כיום המצב שונה לחלוטין. הצעיר הציוני הדתי אינו יכול עוד להתחפר

16-20. על תולדות ספרות ההדרכה ראו רוני ויינשטיין (מהדיר), **תפארת בחורים: מדריך החתנים היהודי הראשון מאת ר' פנחס ברוך בן פלטיה מונצליסי**, ירושלים תש"ע. במיוחד חשובות הערותיו של זאב גריס בביקורתו על ספר זה, **דעת**, 71 (תשנ"א), עמ' 167-174.

25 שאלה מרתקת שלא נידונה כאן היא השינויים שעברה האורתודוקסיה האמריקנית. ראו למשל Haym Soloveitchik, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, 28, 4 (1994), pp.64-130. ותודה לפרופ' זאב גריס על ההפניה.

26 הרב אליעזר מלמד, **רביבים: עם, ארץ, צבא**, הר ברכה תשס"ח, עמ' 286.

במרחב מבודד מבחינה גאוגרפית (כותלי הישיבה, היישובים ביהודה ושומרון) ותרבותית. על הפתיחות הכפויה לחברה הסובבת אותו כתבו אנגלנדר ושגיא:

הניתוח שלנו מלמד כי תהיינה האידיאות הגדולות של הציונות הדתית אשר תהיינה, עולמם התרבותי-חברתי של הצעיר והצעירה הציוניים-דתיים וגם של מורי ההוראה שלהם נטועים בתוככי הוויית החיים המודרנית. השתרשות זו מגיעה לשיאה בעצם התמורה שמתחוללת בשיח ההלכתי. ההלכה הנתפסת כדבר ה', כעוגן יציב האמור לעצב את המציאות הריאלית, עוברת תמורה עמוקה בשיח הציוני-דתי החדש... עתה מתנסה הציוני הדתי במתח בלתי פתיר בין התמורה הרדיקלית בחוויה הקיומית הגופנית לעולם התודעתי, המגולם בספרות הקאנונית הציונית-דתית כדוגמת כתבי הרב קוק.²⁷

הצעיר הציוני-דתי מושלך למציאות יומיומית, שהכלים המסורתיים אינם יכולים עוד לספק לו דרכי התמודדות עמה. רבנים אחדים קיבלו עליהם את המשימה לסייע בהתמודדות ולנתב אותה לנתיבים קונבנציונליים, ולכך התכוונו אנגלנדר ושגיא במונח 'שיח פסטורלי', לאמור הענקת הדרכה חינוכית ופסיכולוגית כרקע להכרעה, הדרכה המחליפה את המשא ומתן ההלכתי שבעבר הוביל להכרעה. מכאן נעבור לבחינת התהליכים התרבותיים שעברו על החברה הציונית-דתית לקראת שנות פריצת ההגמוניה ובמהלכן. תהליכים אלה מתמקדים בעיקר בתחומים שבעבר לא היו חלק מעולמו של הציוני הדתי, ובראשם, כמובן, היצירתיות האסתטית שפקדה את המחנה בשנים האחרונות.

ג. עולם היצירה התרבותית

ממצאי הספר גוף ומיניות אינם יכולים להיות מובנים בלי דיון קצר בתנופת היצירתיות שאפיינה את התקופה השלישית של הציונות הדתית, דהיינו שנות פריצת ההגמוניה. היצירתיות התבטאה כמעט בכל התחומים האסתטיים: שירה, ספרות, קולנוע, טלוויזיה ומחול. דוגמה לזיקה עקיפה שבין היצירה האסתטית לפסיקת ההלכה אפשר לראות אצל רב שלא היסס מלהתבטא בסוגיות של חד-מיניים – הרב רונן לוביץ', רבו של המושב ניר עציון, שפרסם כבר בשנת 1988 רומן העוסק במשולש רומנטי (השיכרון של דאמור). להלן אעמוד בקצרה על ההתפתחות בתחום האסתטיקה, שלטענתי אפשרה את השיח החדש, ובמידה מסוימת היא גם תוצאה שלו.

ספרות

מהפך אמיתי התרחש בתחום הספרות. למשל, שירה ציונית-דתית גלשה לתחום הארוטיקה. דוגמה אחת היא קובץ שיריו של מירון ח' איזקסון שכותרתו **משיכת הקצה** (1994). רמז לרבדים הארוטיים שבספר זה מופיע כבר בשמו, שמזכיר את משיכת העורלה, הנחשבת לחטא חמור בגין טשטוש המילה. **ברחתי ודמיתי** (2001) מתעטר

במוטו מתוך שיר השירים²⁸, ולא בכדי. הספר המקראי הזה מעמיד בפני הדתיות המודרנית אתגר כפול: א. מצד תוכנו: המתח הארוטי המתמיד שבין הרוד לרעיה; ב. מצד מסורת החכמים, שאסרה על קריאת שיר השירים כשיר אהבים או על הלחנתו כזמר מחולן.

ואכן, המתח שבין הארוטי לשמרנות הדתית הוא אחד המוקדים של הדיאלקטיקה כברחתי ודמיתי.²⁹ בכתב העת משיב הרוח (כתב עת לשירה יהודית ישראלית המופיע החל משנת 1994) מתפרסמים שירים בעלי גוון ארוטי מפרי עטם של כותבים דתיים. ואולם שירה הייתה ונתרה תחום אזוטרי למדי.

לא כן הספרות היפה. הוצאות ספרים מסחריות כדוגמת ידיעות אחרונות וזמורה-ביתן החלו לפרסם בשנים האחרונות רומנים מפרי עטם של מחברים ציונים-דתיים. מחברים אלה צמחו בתוך המחנה הציוני-דתי; הם בוגרי ישיבות הסדר ואולפנות לבנות, שומרי מצוות ובעלי הליכות נורמטיביות. אין הם מצויים עוד בשולי המחנה, כמו הכותבים של שנות השמונים של המאה שעברה. סופרים כמו חיים באר מעולם לא נתפסו כמי שמבטאים את מרכז המחנה.³⁰ חיים באר לא היסס לתאר בספרו חוויות מיניות, אם כי בשפה מעודנת.³¹ אבל הוא לא נתפס כדמות מייצגת, ולא רק בגלל דעותיו אלא גם בגלל אופי דתיותו. דוגמה נוספת היא ספרו הקצר של אב שכול, חיים צור, שתיאר את חייו הקצרים של בנו שחזר בתשובה ונפל בשירותו במסגרת ה'הסדר'.

צור נדרש לתיאור אהבותיו של בנו, ולא היסס לתאר את המתח שבין המינים.³² הספרות היפה שפרצה מצעירי המחנה הציוני-דתי החלה את דרכה בצעדים מהוססים. בשלב הראשון התפרסמו סיפורים ביוגרפיים וביוגרפיים-למחצה מתחום השירות הצבאי של בוגרי ה'הסדר' וחוויות המלחמות. דוגמאות לכך הן **תיאום כוונות** (1999) מאת הרב חיים סבתו, **בא מלבנון** (2006) של מיכאל (מיקי) שיינפלד, **מן המדבר והלבנון** (2008) פרי עטו של עשהאל לובוצקי ו**כצל ציפור** (2009) שכתב יאיר אנסכר. כל הסופרים הצעירים הללו נקשרו בדרך זו או אחרת לישיבת ההסדר 'ברכת משה' השוכנת במעלה אדומים.³³

הספרות של השלב הזה הייתה עצורה, ולא נדרשה לגופניות או למיניות. אבל בשנים האחרונות השתנה המצב. פרץ היצירה הציונית-דתית התרחב כמעט באופן טבעי לתחום הרומנטיקה ולמתח המיני הכרוך בה. נבחן דוגמאות אחדות מן הספרות היפה הנכתבת כעת. אמונה אלון היא סופרת מוערכת, שיש לה כיום מעמד בזכות עצמה ולא בזכות היותה רעייתו של הרב בני אלון, לשעבר חבר כנסת וראש ישיבת 'בית אורות'. ברומנים שכתבה מתרחב העיסוק במערכת היחסים שבינו לבינה, והרמזים המיניים

28 "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים על הרי בשמים" (שיר השירים ח, יד).
 29 ראו דב שוורץ, 'מקצה לתנודה: הערות על שירתו של מירון ח. איזקסון', פסיפס, 55 (תשס"ג), עמ' 22-30. ראו לציין שהרב יובל שרלו, שתשובותיו משמשות מקור חשוב בניתוחם של אנגלנדר ושיגאי, פרסם פירוש על שיר השירים (אחריו נרוצה, תל אביב תשס"ג).
 30 ראו יעל שנקר, "אין לנו יוצרים" - קהילה דתית לאומית מכוננת את יוצריה: בין זהות קהילתית לספרות דתית בראשית שנות השמונים, אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים תשס"ד, עמ' 283-322. מאמר חלוצי זה מייחס חשיבות רבה, לדעתי רבה מדי, לזהות הפוליטית.
 31 שם, עמ' 308.
 32 חיים צור, **שי מפלוגות ההסדר**, תל אביב תשמ"ה.
 33 ראו דב שוורץ, 'הציונות הדתית ורעיון האדם החדש', ישראל, 16 (2009), עמ' 154.

גואים מרומן לרומן. ותכתבו: אהובתנו (2010) מצייף משולש אהבה מן העבר. רגשות עדינים (החלפת מבטים של אישה נשואה עם גבר מזדמן) נחשבו אז לסטייה של ממש בעיני המגזר. אלון תיארה בדרך אגב זוג נאהבים צעירים, שגלשו למגע גופני למרות איסור הנגיעה.³⁴ ברומן הבא, במופלא ממני (2012), כבר לא היססה לכתוב על זוגיות שלא במסגרת של קשר הנישואין. אמנם העלילה לא ייחסה זוגיות כזאת לכני הציונות הדתית אלא לחילונים או לחוזרים בשאלה, אבל מוטיבים כאלה לא היו קיימים בסוגה הזאת לפני שחווה הציונות הדתית את תהליך פתיחת האופקים בעשורים האחרונים. בדרכה של אלון הלך גם מיכאל שיינפלד, שבספרו החוק למניעת בדידות (2012) לא הצטמצם לחיים הציוניים-דתיים אלא כתב רומן כללי. ספר זה מאמץ את האתוס של מחוות גופניות בין המינים, מגורים משותפים לפני הנישואין וכדומה, אתוס שאינו אופייני לציונות הדתית השמרנית. כתיבה כזו אינה אופיינית גם לרומנים הקודמים של שיינפלד, שהוא עצמו בוגר ישיבת הסדר.

ויש שלא הגבילו את סגנונם מלכתחילה. הרומן נערות למופת (2012) של שהרה בלאו נסב על המיתוס החרדי של נערות בתקופת השואה ששלחו יד בנפשן כדי שלא להיאנס. כתיבתה של בלאו פתוחה, ואין היא מהססת לשלב בספרה תיאורים על גבול הארוטיות המעודנת. כתיבה כזו נמצאת גם ברומן קודם שלה, יצר לב האדמה (2007). דוגמה אחרת היא הרומנים של יעל משאלי, שצמחה מתוך המחנה הציוני הדתי אך כתיבתה משוללת עכבות המאפיינות סופרים ציוניים-דתיים. למשל ברומן כרת (2006) היא ביקשה ליצוק את נורמות השחרור המיני (נישואין פתוחים, בגידות וכדומה) לאליטות הציוניות-דתיות שבהתנחלויות. לעתים נחשפת מגמה זו במשפטים שטחיים כמו זה שהושם בפי חוקרת משטרה חילונית: "מתחת לפני השטח, בסוף-בסוף, יוצא שאתם בדיוק כמונו".³⁵ ברומן שעשני כרצונו (2007) העלתה את סוגיית החד-מיניים על הפרק. מכאן ואילך התרחקה הכתיבה של משאלי מהיבטים פרובוקטיביים בכל הקשור לחברה הדתית-לאומית. בלאו ומשאלי מגדירות את עצמן בהגדרות שמציבות אותן על גבול האורתודוקסיה בדרך זו או אחרת. ואולם דבר אחד ברור: כתיבתן של השתיים מעידה על צמיחתן בקהילת הציונות הדתית.

המודעות לשיח המיניות נעשתה עובדה. בקשר לכך כדאי לציין שברומן של אמילי עמרוסי תריס (2009) ממלא שיח הצניעות עצמו רכיב בעלילה. סופרים צעירים דתיים, הצומחים מליבת הציונות הדתית השמרנית, מסרבים עתה לעקוף את החוויות הכרוכות בגופניות ולוותר על התחושות הבסיסיות של הבשלות המינית. בסיכומו של דבר, שלוש השנים האחרונות חשפו תהליכי כתיבה שהתפתחו והתגבשו במחנה במשך שנים אחדות עד שהבשילו ממש לאחרונה בפרץ מפליא של יצירתיות.

מחול ומוזיקה

הריקוד הוא אמצעי ביטוי חשוב ליצירתיות החדשה. הדרישה לביטוי כזה הביאה לידי ייסוד מגמה למחול במכללה דתית שמרנית להכשרת מורות, 'אורות ישראל' שבאלקנה. הרב דוד סתיו, רבה של העיר שהם, כתב חיבור הלכתי העוסק כולו בתרבות

34 אמונה אלון, ותכתבו: אהובתנו, תל אביב 2010, עמ' 276.

35 יעל משאלי, כרת, תל אביב 2006, עמ' 183. בסיום (שם, עמ' 198) מובא שוב ניסוח כזה.

הפנאי, וראה צורך לרוץ במיוחד גם בריקוד, בצד המוזיקה, הקולנוע והאמנות.³⁶ בשנת 2011 יזמה תנועת 'אמונה' את פסטיבל המחול הראשון לנשים דתיות. לראשונה ניתנה אפשרות הביטוי לקבוצות ריקוד דתיות שבעבר לא יכלו להציג את יצירותיהן.³⁷ אבל הפסטיבל היה מיועד לנשים בלבד.

והנה בשנים האחרונות הביא הצורך התרבותי ביצירתיות במחול לפריצת ההפרדה שבין המינים. להקת המחול 'נהרה' מורכבת מארבע נשים בהנהגת דניאלה בלוך, רקדנית נשואה המכסה את ראשה. להקה זו מופיעה בפני נשים וגברים. בלוך מצהירה שאין היא מבקשת חיכוך עם ההלכה, וכל מגמתה היא לבטא את כישוריה ויצירתיותה. אבל התופעה הפכה לעוברת: הציבור הציוני הדתי סימן את המחול כיעד לכיבוש. אין לי ספק ש'נהרה' סוללת דרך לביטויים יצירתיים נוספים בתחום, ולהערכתנו אנו רק בראשית התהליך.

התחייה האמנותית של הציונות הדתית כוללת גם מוזיקה ושירה.³⁸ לפני שנים אחדות התבשרנו על הקמת להקת רוק נשית דתית, המבצעת מוזיקת רוק מקורית. ניסן שטראוכלר פתח את כתבתו על הלהקה במילים האלה:

מרחוק נשמעים הצלילים כמו הופעה של להקת רוק טיפוסית. גיטרות, בס, תופים, שירה קולנית. אבל כשמתקרבים אט-אט, מתגלה תמונה שונה מהמוכר. על הבמה עומדות שש בנות בלבוש צנוע, חלקן עם כיסוי ראש ואחת בחודש התשיעי להריונה, והקהל מורכב כולו מנשים. תכירו את להקת הרוק הדתית "אשירה".³⁹

יש לזכור שמופע רוק מבוסס גם על מחוות גופניות, שאי אפשר לנתק אותן מהמסר המיני,⁴⁰ וגם הופעה לנשים בלבד מיוסדת על מחוות כאלה.

הנורמה של נשים המבצעות מוזיקת רוק קצבית היא התפתחות של השנים האחרונות. 'אשירה' אינה הלהקה היחידה בזירה זו. להקת 'דוסה נובה' היא ביסודה להקת חתונות, שבראשה עומדת עינב דרומר, צעירה שומרת מצוות המנגנת בחצוצרה. להקה זו מופיעה בחתונות ציוניות-דתיות רבות. להקת 'אחות' הלכה בעקבות 'אשירה' ואף היא מציעה הופעות של מוזיקת רוק דתית. בתחום הצניעות נפל דבר.

36 הרב דוד טתיו, בין הזמנים: תרבות, בילוי ופנאי בהלכה ובמחשבה, תל אביב 2012, עמ' 126-127.

37 באתר 'כיפה' הוזכרו הלהקות של שושי ברוידא, סיגל אלוני, הללו, יחפות, ספירלה, נגה ונדיה טימפרייבה. ותודה לרעייתי גילה על המידע. על חלקה של תנועת 'אמונה' בתמורות הנוגעות למעמד האישה ראו עור' Dov Schwartz and Judith Tydor Baumel, 'Reflections on the Study of Women's Status and Identity in the Religious Zionist Movement', *The Review of Rabbinic Judaism*, 8 (2005), pp. 189-209.

38 על שירת נשים והתפתחויות אחרות ראו בפרק השישי של החיבור הזה: דב שוורץ, כינור נשמתי: המוסיקה בהגות היהודית, רמת גן תשע"ג. איני נכנס כאן לסוגיית ההתפתחויות המוזיקליות, אלא להשלכתן על המיניות.

39 ניסן שטראוכלר, ידיעות אחרונות, 24.5.2009, עמ' 14. למען הגילוי הנאות אציין שהכנרת של הלהקה, פנינה וינטרוב, היא בתי.

40 ראו למשל את ספרו המאתגר של ברוקס, שתלה את השפעת הרוק באבולוציה: Rob Brooks, *Sex, Genes & Rock'n'Roll: How Evolution Shaped the Modern World*, Sydney 2011.

קולנוע וטלוויזיה

בית הספר הדתי 'מעלה' מתהדר, וברין, בפרויקטים שמבצעים תלמידיו. מתברר שסוגיות בעלות זיקה מינית, שלא נידונו עד כה בגלוי, קיבלו מבע עז וצלול בסרטי הבוגרים. אבן דרך היה סרטו של ענת יוטה-צוריה שחורה, שעסק בחוויה של טבילת הנידה במקווה.⁴¹ על כך כתבה חוקרת הספרות יעל שנקר:

כשיצא הסרט ב-2002, הוא עורר לא מעט תגובות. בין הטענה כי נדרש אומץ לפתוח נושא רגיש ואינטימי כל כך לבין הביקורת על האופן שבו הוצגו המקוואות בסרט כמקומות מלוכלכים ולא תמיד נעימים, אפשר היה להבחין בשיח שהולך ונפתח בקהילה הדתית-לאומית בישראל - ושהסרט הפך להיות חלק ממנו - שיח על נשיות ומיניות וגוף ומעמד בקהילה הדתית בישראל. כשבוגרים של מעלה מקרינים בשנים האחרונות בערכים הרשמיים של בית הספר סרטי גמר שעוסקים בהומוסקסואל דתי (חיים אלבוים, ואהבת, 2008), או באישה שמבקשת לזייף את יום הטבילה במקווה כדי להימנע מעוד היריון (מרים אדלר, שירה, 2009)...⁴²

ועוד בעניין זה: בתחילת שנת 2013 הוצגה בבית האמנים בתל אביב התערוכה 'אשה בחלוק', ובה נשמע גם קולן של היוצרות הציוניות-דתיות הילה קרבלניקוביץ ונורית יעקבס-ינון (מיצג 'מעשה באישה וחלוק'). התערוכה נדרשת בנימה ביקורתית לחוויית הטבילה במקווה.⁴³ החוויה הגופנית האינטימית הנתפסת כקשה מכולן היא טבילת הגיור, שבה המתגיירת טובלת בחלוק מול שלושה גברים.

נשוב לעשייה הקולנועית. ראוי לציון מיוחד פועלו של הבמאי יוסף סידר, שפרץ לתודעת הציבור בסרטו **הסדר** (2000). בסרט זה הציג את המניע הרומנטי כאחד הגורמים המרכזיים לשאיפתו של אחד מגיבורי הסרט לפוצץ מסגד. בסרט מדורת **השבט** (2004), העוסק בעיקר בתנופת ההתיישבות ובהשלכותיה, לא היסס סידר לשלב סצנה של הטרדה מינית. מעתה הפך השיח חזותי, אף על פי שעדיין שמר על גבולות העידון החזותי, לאמור היעדר חשיפה גופנית.

עוד יש להעיר על סדרת הטלוויזיה **סרוגים** (עונה ראשונה הוקרנה בשנת 2008), שנוצרה בידי חוה דיבון ואליעזר (לייזי) שפירא, ושהעלתה את הדילמות ההלכתיות המעסיקות צעירים דתיים ובייחוד לנוכח תופעת הרווקות המאוחרת. ההתנזרות המינית ופריצתה תופסות בה מקום מרכזי, לעתים עד כדי הקצנה. כבר לא מדובר באירוע חד-פעמי כמו סרט קולנוע אלא בסדרה החודרת לתודעת הצופים מדי שבוע בשבוע. העונה השנייה והשלישית של הסדרה מתאפיינות בהיפתחות הולכת וגואה

41 ראו יורם קירש, 'מעמד האישה בחברה הציונית-דתית - מאבקים והישגים', אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים תשס"ד, עמ' 417**.

42 יעל שנקר, 'לטבול, לבדוק, לנהוג, להתגרש, לחגוג את הרמדאן, לנסוע באוטובוס, לחיות את חיך כאישה על פי ההלכה: על נשים בעולם דתי בקולנוע של ענת יוטה-צוריה', אתר תקריב: כתב עת לקולנוע דוקומנטרי, http://www.takriv.net/index.php?option=com_content&view=article&id=102:5-11&catid=16:issue-5&Itemid=27.

43 ראו שרון מייבסקי, 'כאן לא גרות בכיף', 28.4.2013, אתר המוסף: על יהדות, ישראליות ומה שביניהן, <http://musaf.bac.org.il/article/kan-la-grvt-bkyf>.

לתופעות שעד כה טושטשו בשיח הציבורי והתרבותי בציונות הדתית, כגון נטיות חד-מיניות או עקרות הלכתית. מכאן שהצורך הספרותי לעסוק במיניות התפתח בחברה הציונית-דתית בד בבד עם הצורך לעסוק בכך מבחינה חזותית.

כתבי עת

כאמור, פרץ היצירתיות האסתטית בציונות הדתית בשנים האחרונות לנוכח השינויים שחלו בחברה הולך בהכרח להיזקקות למיניות ולגופניות. את התהליך הספרותי והחזותי המתואר ליוותה עשייה עיתונאית ערה ושקדנית, שהנועה – ועדיין מונעת – בידי גופים החותרים לשנות את סדר היום של הציונות הדתית ואת סולם הערכים שלה (את הגופים האלה הזכרתי קודם לכן בסעיף 'מרכזי למידה ומחקר').

מן הגופים האלה ראוי לציין את 'מרכז יעקב הרצוג' ואת ארגון 'נאמני תורה ועבודה', המוציאים לאור את כתב העת דעות, ובו מאמרים קצרים על סוגיות מוגדרות, רובן שנויות במחלוקת חריפה בקרב המחנה הציוני הדתי. למשל, חוברת 43 (אב תשס"ט), שכותרתה 'בצלם יתהלך איש', התמקדה בגוף ביהדות ובחברה הדתית; חוברת 55 (שבט תשע"ב), שכותרתה 'קול אשה: לשמוע, להשמיע', עסקה במעמד האישה; וחוברת 59 (טבת תשע"ג), שכותרתה 'מצעדי גבר', יוחדה לגבריות ולתדמיתה.

כתב העת אקדמות, היוצא לאור מטעם 'בית מורשה', עוסק אף הוא מדי פעם בסוגיות בעלות זיקה לשיח הגוף והמיניות. המייחד את כתב העת הזה הוא פרסום מאמרים מקיפים מתוך שמירה על אמות מידה מדעיות פורמליות, אף שכותבים בו גם רבנים ואישי ציבור. אקדמות מעניק את ההילה האנליטית והרצינית לשיח המיניות. לדעות ולאקדמות אפשר לצרף את כתב העת ארץ אחרת. כתבי העת הללו אינם מניחים לסוגיות של גופניות ומיניות לשקוע ולהתמסס, ובמידה רבה אפשר לראות בהם את שומרי הסף של מהפכת השיח החדש.

ההתעוררות רבת העוצמה של היצירתיות האסתטית בחברה הציונית-דתית מציינת אפוא את השינוי ביחס לגופניות ולמיניות. יצירתיות זו מבטאת תהליך מהוסס אך בטוח של שחרור. הפתיחות בשיח השו"ת המקוון מתהווה אפוא בד בבד עם היצירתיות האסתטית, החושפת את הצעירים הציונים-דתיים לתרבות הגוף ולמתח המיני.

ד. התבוננות לאחור

על מקומם של הגוף והמיניות בהוויה הציונית הדתית החלו לעמוד דווקא מי שנדחקו לשולי המחנה או עזבו אותו לחלוטין. אין פלא בדבר, שכן מי שאיננו חלק מן הקבוצה השמרנית המרכזית חש פחות עכבות מלחשוף את הנורמות שהכוונו אותנו בזמן שייכותו לקבוצה. בה בעת יש להתייחס לדברים בזוויות, מאחר שרטרוספקטיבה עלולה להתאפיין בביקורתיות יתר ובמרירות. מעניין לראות שרק בשנים האחרונות הופיעו הספרים שנכתבו בידי אנשים שנמצאים בשולי המחנה או נטשו אותו ואשר מתארים את העבר מנקודת מבטם. כביכול השחרור והפתיחות שהחלו לאפיין את המחנה הציוני הדתי בשני העשורים האחרונים הקרינו גם על העוזבים את המחנה או הנמצאים בשוליו.

שנות הראשית

דוגמה לרטרוספקטיבה על החיים של הציונות הדתית בימי ראשית המדינה אפשר לראות בספרה ההומוריסטי האיכותי של נילי אושרוב (בבצל), העוסק בשכונה דתית ברמת גן, ובמיוחד ברחוב מסוים בו – רחוב השר משה. לא רק התוכן אלא גם האוורים מבהירים את האתוס הציוני-דתי של הצניעות אז. הנשים לכושות בכגדים בעלי שרוולים קצרים סמליים או חסרי שרוולים כלל. החינוך מעורב, ותרבות הפנאי התעצבה בהתאם לכך.

ארון הספרים של הציבור הציוני-דתי כלל אז ספרי קריאה מכל הסוגים. הורים הנמנים עם הבורגנות הציונית הדתית לא הפעילו במקרים רבים צנזורה על רומנים שהיו בבית. סדרות של רומנים שנרכשו במבצעי מכירות של ידיעות אחרונות, לאשה וכדומה אכלסו את מדפי הספרים בבתיים. אושרוב מציינת לדוגמה את האהבה היא נצחית של אירווינג סטון. ספרים נוספים שהיה להם מקום של כבוד בספריות ביתיות רבות של אנשי הציונות הדתית היו דזירה (אנמרי סלינקו), סיסי (אליזבט בירנה), ז'וזפין רעיית הקיסר (פרנק וילסון קניון) ומעבר לחומות (ארציבלד ג'וזף קרונין). הספרים הללו קסמו לאוהבי קריאה מאחר שהם שילבו היסטוריה ורומנטיקה. ילדים בני המגזר נחשפו לחוויות מיניות בחיבורים כדוגמת אלה ללא הכנה ראויה וללא תיווך של סמכות הורית או בית ספרית.⁴⁴ אושרוב תיארה בית ספר ממלכתי-דתי מעורב, שבו לפחות ניתנה שיחה קצרה של אחות בנושא חינוך מיני. הבנים היו מודעים לעצם הצורך בהסברה, אף על פי שהשיחה הייתה מיועדת לבנות. בבתי ספר ממלכתיים-דתיים נפרדים לא הייתה אפילו שיחה כזאת.

אושרוב תיארה מצב שהכיר כל מי שגדל באותה תקופה בחברה הבורגנית הציונית-דתית. כמו הוריהם המהגרים או המקומיים אף הילדים הוכשרו להכריע בעצמם לגבי העדפותיהם הספרותיות, ולא קיבלו חינוך מיני מסודר. מעניין שכבר בעשור שקדם להקמת המדינה הועלתה בעיית הספרות, וקברניטי החינוך הדתי קבלו על ספרות שהיא "תפלות", ובייחוד על "רומאנים צרפתיים".⁴⁵

'גוש אמונים'

רבים דנו בהיבטים התאולוגיים והאידיאולוגיים של תנועת 'גוש אמונים'. אבל ה'גוש' הונע מגורמים נוספים, שניטשטשו מתוך הדיונים הרעיוניים. דוגמה לגורם כזה הוא הפיצוי על היעדר המיתוסים. הציונות הדתית הורחקה ממוקדי העשייה. המשאבים הדלים והקצאתם לפי מפתח הסיעות הפוליטיות בתקופת היישוב ובתקופת ראשית

44 נילי אושרוב, שיכון צדיקים, בן שמן 2008, עמ' 143-147.

45 סוגיה זו התעוררה מתוך דיון בסוגיה אחרת לחלוטין – לימוד תורה לצעירות. הרב יעקב ברמן, שהיה מפקח על בתי הספר של 'המזרחי' בתקופת היישוב, כתב בשנת ת"ש: "קושי מיוחד למזרחי בבית-ספר מעורב הוא שאלת לימוד התלמוד, שאין הבנות משתתפות בו. זוהי גם פרובלימה לבתי הספר התיכוניים והסמינרים שלנו. לימוד המרכזי הדתי לילדים הוא – התלמוד. בשביל הבנות עוד לא מצאנו את התלמוד המרכזי – מלבד רש"י לחומש, משנה ואגדה. בנוגע לתלמוד, הלא מקובל עדיין הכלל 'כל המלמד את בתו תורה כאלו מלמדה תפלות'. אף-על-פי שאני נוהג לפרש באופן אחר: כלומר, שמדת לימוד התורה לבנות אסור שתהיה פחותה מלימוד תפלות. הלא תיפלות קוראות, לצערנו, הבנות הרבה יותר, והרי אין הציבור החרדי יודע לאסור קריאת רומאנים צרפתיים, וכדומה, ורק לתורה דואג הוא שלא תלמד, והו פרדוקס מוזר מאד" (החינוך של המזרחי בארץ: הרצאות בכינוס, הוצאת קרן ארץ ישראל של המזרחי, ירושלים ת"ש, עמ' 26).

המדינה לא אפשרו את תנופת ההתיישבות שהציונות הדתית ביקשה. לפיכך חסר לה מיתוס ההתיישבות של ייבוש הביצות וההגנה ההרואית על היישובים. היעדר הנוכחות הדתית בדרגים העליונים של המחטרות, הפלמ"ח וצה"ל הרחיק את הציונות הדתית גם ממיתוס הגבורה. פעילות ה'גוש' סיפקה אפוא את המיתוסים שחסרו לציונות הדתית.⁴⁶ בה בעת הונע הגוש בעוצמה רבה מן המתח בין המינים שגאה בקרב צעירים ציונים-דתיים, שהיו הזרוע המבצעת המרכזית במבצעיו ובפעולותיו. במאבק על ההתיישבות התגלתה לראשונה נוכחותן והשפעתן של צעירות על המוטיבציה. אוטובוסים שיצאו מכל רחבי הארץ נשאו צעירות וצעירים בצוותא, רובם הניכי 'כני עקיבא', לפעילות ביהודה ושומרון. וכך כתב מיכה רגב, שלימים שינה את השקפותיו הפוליטיות מן הקצה אל הקצה:

האנרגיות המיניות (היינו בגיל שבו כל ההורמונים גואים) תועלו לעבר פעילות נמרצת במבצעים השונים. הצעירים עמוסי ההורמונים היו הדלק שהניע את המהפכה כולה. די היה שתעמוד נערה צנועה וחסודה בקצה גבעה, כדי שהבחור ירא השמים יעשה את משימתו בחדוות לב ובנמרצות רבה. עידןו כמובן במחשבותינו את התחושות, אך המתח המיני הסמוי היה כוח מניע שאין שני לו.⁴⁷

דברים אלה משקפים את מקומו של המתח המיני בפעולותיו של הנוער. גם אם ניסוחם בוטה ומגמתי כמדומני שמי שנכח בפעילויות אלו אינו יכול להכחיש את המתח הבין-מיני כגורם לפעילות.

אין ספק שקביעה זו תקפה גם לתקופות אחרות. למשל, המאבק על ההתנתקות מחבל עזה, שחל בתקופה שבה דן ספרם של אנגלנדר ושגיא, היה מתועד ומתוקשר ביותר. לצעירות ציוניות-דתיות היה בו חלק מרכזי. אף שהן הקפידו על לבוש צנוע (מכנסיים מתחת לחצאיות ארוכות) לא היה אפשר להצניע את נוכחותן ואת חשיפתן החלקית עקב התנגדותן הפעילה לפינוי בידי החיילות. הפעם תיעדה התקשורת את חלקן המרכזי במאבק, והחשיפה והמתח בין המינים היו לעובדה ולמניעים גלויים לפעילות.

לבוש צנוע

כאמור, באותן שנים של פעילות 'גוש אמונים' התגבש גם האתוס של הלבוש הצנוע, בד בבד עם התעוררות הספרות הכתובה בסוגיית הצניעות. אתוס כזה נמשך עד היום באולפנות ובמוסדות בעלי זיקה תורנית. דינה אברמסון, בעלת טור קבוע במוצש מבית העיתון מקור ראשון, כתבה על חוויה זו במבט לאחור:

46 ראו אבי שגיא ורב שוורץ, 'בין חלוציות ללימוד תורה: זווית אחרת', אבי שגיא ורב שוורץ (עורכים), *מאה שנות ציונות דתית, רמת גן תשס"ג, עמ' 73-75*; Dov Schwartz, 'Religious Zionism and the Struggle against the Evacuation of the Settlements: Theological and Cultural Aspects', Chaim I. Waxman (ed.), *Religious Zionism Post Disengagement: Future Directions*, New York 2008, pp. 93-115.

47 מיכה רגב, שיכרון הגאולה: עדות אישית מעולמה של הציונות המשיחית, תל אביב 2011, עמ' 140. המניע המיני תופס מקום מובחן בחיבור זה. על יגאל עמיר כתב רגב כי "הוא היה אצור באנרגיה מינית לא ממומשת והיה נחוש לעשות מעשה שירשים את הנערה שבה רצה" (שם, עמ' 86). וראו עוד שם, עמ' 36-37.

אני חושבת המון על צניעות. מצד אחד זה משהו שאני חושקת בו, ומצד שני יש בי המון כעת על משטרת הצניעות החברתית שהונהגה בי ובגופי לאורך שנות התבגרותי עקב החלטתם של הורי לשלוח אותי לבתי ספר תורניים. פתאום עכשיו, מול בגדי הקיץ, הרגשתי שוב כמו אותה נערה מתבגרת, שמנהלת התיכון, הרב של התיכון והשכנים ברחוב סוקרים וסורקים אותה תמיד ותוהים היא מספיק צנועה. מתברר שאני עדיין אותה נערה מתבגרת ויש בי עדיין חרדת צניעות. פתאום עכשיו צצות בי מחשבות שכל העיסוק בנושא גופן של נערות דתיות והכיסוי שעליו, הם סוג של אלימות. פלישה אל תוך מרחב אינטימי בחסות של אינטרסים חינוכיים. בעיניי, מורים או הורים שמרשים לעצמם לסקור את הגוף שלך ולהעיר לך איך את נראית, חוטאים בעצמם. ההערות הללו גורמות לנערות רבות להתבייש בגופן, לחוש שהתפתחות גופנית בריאה היא בגדר חטא. ולא רק נערות מרגישות כך. בחינוך התורני לומדים אלפי נערים תמימים שבגיל ההתבגרות מקבלים מסר מהמחנכים שלהם שחלק מהתחושות הגופניות הטבעיות הן בגדר איסור נורא ואיום. נכון, יש ענין בחינוך, אבל מכאן ועד להדריך נערים ונערות איך לנהוג בגופם יש מרחק. הגיע הזמן לשים את הגבול ולהכריז: תעזבו לנו את הגוף.⁴⁸

אין בכוונתי להיכנס לסוגיות העקרוניות שבדברים אלה. אני סבור שזכותם של הורים לבחור את סוג החינוך שהם רוצים להעניק לילדיהם, גם אם מדובר בחינוך פוריטני. ואולם לדעתי תחום הצניעות הנשית במוסדות חינוך תורניים צריך להיות מופקד בידי נשים בלבד – שלא כבשנות השמונים של המאה שעברה, שאז עוד הועסקו גברים בפנימיות לצעירות דתיות, היו מופקדים על הופעתן וברדקו את צניעותן. באותה מידה אני סבור שבאופן כללי נשים הן שצריכות להיות בעלות הסמכות וההכרעה במוסדות תורניים לבנות ובכללם המדרשות לנשים. עם זה, עיניי בדבריה של אברמסון נובע מעצם היותם ביטוי של התנגדות למהפכת הצניעות, לנורמות ולשיח שהתקמו בתקופת התמורה, שבה התגבשה ההגמוניה הרבנית במוסדות החינוך התורניים.

הנסתר היה גלוי

ומכאן לפריצת המסגרות של התקופה השלישית, תקופת ההיסדקות של ההגמוניה הרבנית. ספרו של חנוך דאום אלוהים לא מרשה (2007) הוא מסמך המציג את התבגרותו המינית של המחבר בחברה הציונית-דתית. כתיבתו של דאום חושפנית באופן חריג ובוטה יחסית לכתיבה של סופרים ציונים-דתיים בשנים האחרונות. בספר הזה אין הוא מהסס לספר על התנסות חלקית ביחסים חד-מיניים בישיבה התיכונית. גלגולה של התנסות כזו לובש גוון ספרותי ברומן של דאום רב הנסתר (2012). רומן זה עוסק בראש ישיבה שהיה בקשר רומנטי עם תלמיד לאחר פטירת רעייתו האהובה, וכבר עמדו על העובדה שפרטים רבים בו מזכירים את פרשת הרב מרדכי אלון, שאנגלנדר ושגי'א דנו בה בקצרה.⁴⁹ הרומן מסתיים בנאום חושפני במידת מה של הגיבור, הרב נריה גרוס, לפני קהילתו, שבו הוא מודה בקשר הרומנטי שהיה לו. הוא שואל את

48 מוצש, 110 (ט"ו בסיוון תשע"ג, 24.5.13), עמ' 16.

49 אנגלנדר ושגי'א, גוף ומיניות, עמ' 156. רומן העוסק בהטרדה מינית מצד רב המייעץ בנושא נישואין וזוגיות הוא ספרה של יעל משאלי, שעשני כרצונו, תל אביב 2007.

אנשי הקהילה במישרין: "הייתם יכולים ללמוד בישיבה שבה ראש הישיבה מספר שקיים קשר עם בחור? הייתם נרשמים לישיבה שראשה היה אומר לכם שהוא כשל בעריות? שהוא בגד פעם ברעייתו?"⁵⁰ הווי אומר, דאום חש צורך להביע את ניצחון שיח המיניות והגופניות. גם אם הגיבור נאלץ לפרוש ולגלות לארץ נכר, את השיח אי אפשר עוד לטשטש ולהחניק. השיח לא גלה עם הגיבור. כתיבתו של דאום היא אפוא ביטוי לתמורה בשיח על המיניות.

המעקב אחרי הכתיבה הרטרופקטיבית של אנשים משולי המחנה או מחוצה לו מגלה את נוכחותו הלטנטית של השיח המיני, שהתפרץ לאחר שנים רבות. שלוש הדוגמאות שהבאתי לכתיבה זו (מדבריהם של אושרוב, רגב ודאום) אינן תחליף למחקר מעמיק, שיגדיר על פי אמות מידה מוצקות את ההבחנות בין התקופות השונות הן מצד כתיבת הפנים הן מצד כתיבת החוץ. ואולם הן מלמדות על הצורך במחקר כזה. בינתיים השיח מתנהל בין קבוצות אידאולוגיות ובעלות עניין, וכמדומה שהגיע הזמן לבחון בחינה מדעית את האתוס המיני ואת שיח הצניעות בעבר ובהווה.

ה. השיבה לגופניות ושיח הצניעות הגברי

עד כה עסקתי בגופניות ובמיניות שנוגעות לנשים מאחר ששיח הצניעות התמקד בעיקר בהן בשל הקשר בין סוגיה זו להלכה הפסוקה, וכן ביחסים שבינו לבניה. ואולם לא נדרשתי לסוגיה אחרת הנידונה בספרם של אנגלנדר ושגיא, והיא המיניות הגברית.⁵¹ כעת ברצוני להעיר הערות אחדות על תהליך מכונן חשוב של השיבה לגופניות, תהליך שהתרחש בהגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. בסוגיה זו כבר ענו רבים וטובים, אבל אני מבקש לטעון שתהליך זה התעמעם עד כדי טשטוש בהגותו של בנו, הרב צבי יהודה הכהן קוק. עוד אעיר כמה הערות על התמורות בדרכי הצניעות הגברית בציונות הדתית.

גבר חדש

אנגלנדר ושגיא הפנו את תשומת הלב לתפיסת השיבה לגופניות בהגותו של הראי"ה. הם כתבו כי "רבנים ציונים־דתיים, בראשם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הכירו במעמדו הרעוע של הגוף והחומר ביהדות הגלותית וביקשו ליצור שינוי".⁵² הם המשיכו וטענו שאין כאן זהות עם התפיסה הציונית החילונית של שיבה לגופניות, שכן הראי"ה שמר על הגבולות שבין גוף לנפש.⁵³ הוא הן בגופניות כשעסק בדמות הצדיק או האדם השלם, שמתואר תמיד בתיאורים גבריים.

50 חנוך דאום, רב הנסתר, תל אביב 2012, עמ' 260. וראו להלן הנספח שבסוף המאמר.
51 הפתיחות לאסתטיקה הגברית ניכרת בתקופה הראשונה, שנות האתוס האוטונומי, במעבר מכיפה שחורה לכיפה סרוגה. מעבר זה התרחש במהלך שנות החמישים של המאה שעברה. סוגיה זו טעונה בדיקה.

52 אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 210.

53 שם, עמ' 211.

הראי"ה יצק את דרישותיו התאולוגיות והמוסריות לפונקציונליות גופנית. הוא דן במקומות אחדים בערך האכילה של הצדיק, וטען שזו פעולה "אצילית" ו"אידאלית".⁵⁴ הוא אף כלל את האדם השלם בתשובה הגופנית: "ישנם צדיקים שכל תשובתם צריכה להיות שמירת גופם".⁵⁵ בקבציו כתב הראי"ה:

הכח, אומץ הגוף, מוכרח להיות נמצא בצדיקים ישרי לב,⁵⁶ כדי שתהיה מכרעת הופעת חפץ הטוב את השפעתה בעולם. חלישות הכח של צדיקים, שהם צריכים להיות נאזרים בגבורה,⁵⁷ מחליש את אור העולם.⁵⁸

השיבה אל הגופניות היא אחת מבשורותיו הנועזות של הראי"ה, והיא מעוגנת בתפיסת התחייה הלאומית המשיחית שלו. אמנם תפיסות ברוח קידוש החומר כבר הופיעו בעבר, ודוגמה לכך היא תורת החסידות. אולם תפיסות אלה התמקדו בגופניות כבסיס לרוחניות או בחשיפתה של הגופניות כרוחניות. הווי אומר, שהגופניות למעשה איננה קיימת באופן ממשי אלא היא בגדר אשליה הכרתית. בפועל קיימת רק הרוחניות, לאמור ההוויה האלוהית. הראי"ה לעומת זאת טען שהגופניות היא ערך עצמאי, וטיפוחה אינו תלוי בהתעלות הרוחנית. יישום ערך הגופניות ניכר בדמות הצדיק. הראי"ה לא הסתפק בהדרגת ההיבט של איכות הקיום הגופני של האדם השלם איש המעלה, אלא ראה חשיבות בעצם ציון הגופניות והארציות של דמות זו. וכך כתב:

צדיקים באמת צריכים להיות אנשים טבעיים, שכל תכונות הטבע של הגוף ושל הנפש יהיו אצלם בתכונה של חיים ובריאות. ואז הם יכולים בעילויים להעלות את העולם וכל יקומו עימם.⁵⁹

לו היה הצדיק מנותק מן העולם ספק אם היה יכול להעלות את העולם. כלומר הצורך בגופניות ובבריאות הגוף והנפש נובע מהמשימה המוטלת על הצדיק ומהאחריות שעליו לחוש כלפי העולם. העלאת העולם כוללת את הממד הארצי והחומרי, והצדיק משקף תהליך זה ומקדם אותו. הצדיק סובל מחולשה גופנית הן משום שעדיין לא השיג את השלמות הרוחנית הן משום שהעולם הרוחני מעצם הגדרתו נעלה מהעולם הגשמי.⁶⁰

54 ראו למשל הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **שמונה קבצים**, א-ג, ירושלים תשנ"ט, קובץ ד, נד (כרך ב, עמ' קמח-קמט).

55 הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **קבצים מכתב יד קדשו**, ירושלים תשס"ו-תשס"ח, ב, פנקס ה, 95 (עמ' קסה). בהמשך הוסיף הראי"ה וכתב כי "הצדיקים חייבים להשתדל שיהיו בריאים וגבורים ברוחם ובגופם, ואז מתגבר בעולם רצון הצדיק" (שם, 109, עמ' קסז). עם זאת במקום אחר כתב הראי"ה, "פעמים אין ממלאים חסרון רוחני בשום עבודה ושום תשובה, כ"א בהגברת כח הגוף" (שמונה קבצים, קובץ א, מה [כרך א, עמ' יד]). טיפוח הכושר הגופני נתפס בדברים אלה כמעין הכנה לתשובה ולא כתשובה עצמה.

56 ראו תהלים לב, יא; סד, יא.

57 על פי תהלים סה, ז. על גבורה כדון בעבודת הצדיקים ראו לעיל.

58 **שמונה קבצים**, קובץ א, מד (כרך א, עמ' יד). וראו יוסף אחיטוב, 'הציונות הדתית בין אידאולוגיה להלכה', ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ודב שוורץ (עורכים), סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחות ותמורות לדורותיהן, רמת גן תשע"ב, עמ' 180.

59 ראו תהלים צד, טז; **שמונה קבצים**, קובץ ב, לג (כרך א, עמ' שה).

60 **קבצים מכתב יד קדשו**, ב, מהברות קטנות - בויסק ב, ד (עמ' כז); שם, פנקס הדפים א, 36 (עמ' עב).

נמצאנו למדים שהראי"ה הציג תפיסה פסיכוסומטית מתונה, שלפיה הגוף והנפש מתואמים זה עם זה במידה מסוימת. כמידת בריאות הגוף וחוסנו כך גם עוצמת ההאצלה על הנפש.⁶¹ הראי"ה השתמש בהאנשת הגוף כדי לציין את התקרבותו אל הנפש:

מקשיב הוא הגוף את צלצלי הנשמה⁶² מעל, חש הוא את שפע התעלומה, איך הוא הולך ונוזל, איך הוא מפיץ קרנים מלאי זיו גדול, איך הוא חודר ויורד עד שבא אל החוש המילולי, איך הדיבור דופק,⁶³ והוא סופג אל תוכו את התמצית העליונה, איך שהחיים הולכים ונשפכים בתוך כל ניב שפתים.⁶⁴ הוא מקשיב וחרד, שומע ומתגבר, יודע הוא שעוד רבות עליו לעבוד, עליו להתאמץ ולהתחזק, עליו להרחיב את גבולי האור והקודש, עליו להתמלא גודל, אמונה, ענוה, גבורה וחיים, ודבר ד' יודע לו.⁶⁵

בדברים אלה תיאר הראי"ה את ירידת השפע מהדרגות העליונות של הנפש על הגוף ואת התהליך הנגדי של עליית הגוף. השותפים בירידת השפע של דרגות הנפש הם בינה ("חיים"), חסד ("גודל"), דיין ("גבורה") וכדומה. הגוף עצמו חותר להתגבר על מצבו הפיזי. הוא מבקש "להתגבר" ולהתלכד עם דרגת הנשמה. מוטיב שב ונשנה בהגות הראי"ה הוא שהתעלות משמעה שהכלי מתקרב אל האור, והחומר – אל האצילות האלוהית. התהליך של התעלות הגוף מתואר בדרך מהרעיון למילה. ההאצלה הנפשית ("התמצית העליונה") היא מקור הרעיון, והפעולה הלשונית הגשמית של הדיבור מקשרת את הרעיון עם הגופניות.

הגוף והמשיחיות

מלבד התיאור הפסיכופיזי והמשמעות הקבלית יש בפסקה שהבאנו זה עתה גם שכבת משמעות משיחית. הראי"ה אימץ את התפיסה המשיחית האפוקליפטית, הגורסת שהטבע של העולם החומרי ישתנה בעולם העתידי. מתוך תפיסה זו נוצרה גם תפיסת 'הגוף המעודן', שלפיה בימות המשיח יהיה הגוף מזוכך, ולא יזדקק לאכילה או להפרשות. המקורות החב"דיים הפליגו וייחסו לגוף העתידי השגה והכרה.⁶⁶ ברוח דומה טען הראי"ה "שהבשר של הגוף הישראלי הוא קרוש ממש כקרושת הנשמה".⁶⁷ מכאן נראה שדברי הראי"ה נושאים גם את המשמעות המשיחית, שבעתיד ישק הגוף לנפש וייספג כולו בהוויה הרוחנית.

61 שמונה קבצים, קובץ ג, שב (כרך ב, עמ' קח).

62 על פי תהלים קב, ה.

63 על פי שיר השירים ה, ב ("קול דודי דופק"). הראי"ה רמז כאן שהדיבור מתנהל במנות קצובות כמו הדופק של הלב.

64 על פי ישעיה נז, יט.

65 שמונה קבצים, קובץ ג, שג (כרך ב, עמ' קט). ראו ירמיה כח, ט. ועוד ציין הראי"ה שטהרת הנשמה משמעה גם טהרת הגוף (שם, קובץ ח, רט [כרך ג, עמ' שיז]).

66 על תפיסת הגוף המעודן בתקופה המשיחית ראו דב שוורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ו, עמ' 104–109; הנ"ל, 'הערות על גבולותיו של הרעיון המשיחי בהגות היהודית', הגר ינאי ודניאלה גורביץ' (עורכות), עם שתי הרגליים עמוק בעננים: על פנטסיה בספרות העברית, ישראל 2009, עמ' 305–320; הנ"ל, מחשבת חב"ד מראשית ועד אחרית, רמת גן תשע"א, עמ' 278–279.

67 שמונה קבצים, קובץ ג, חסד (כרך ב, עמ' קכו).

שלושת רובדי המשמעות של העלאת הגופניות מקבילים אפוא זה לזה: הפסיכופיזי, הקבלי והמשיחי. יושם אל לב שהפסקה המצוטטת כאן מסתיימת בשיבת הנבואה בעקבות התעצמות השפע האלוהי. השיבה לגופניות בהגותו של הראי"ה כללה אפוא את התאמת התחייה הגופנית לתחייה הלאומית. מכל מקום עצם העלאת רעיון השיבה לגופניות בהגותו היא מהפכנית.

הקהיית החידוש

אף על פי שהראי"ה אכן נקט דיכוטומיה בין גוף לנפש, כפי שצינינו אנגלנדר ושגיא, הוא גם ציין את ההתאמה והתלות שביניהם. הבשורה של הממד הגופני באדם החדש מתנסחת בהגותו בבהירות ובנועזות. אבל בהגותו של בנו של הראי"ה, הרב צבי יהודה קוק, חלה נסיגה. הרצי"ה אמנם קידש את המיליטריזם וצידד בעוצמה, בגבורה ובכוח פיזי. באותה מידה הוא סבר שייסורי הגלות, ובהם השואה, נועדו לזכך גם את הגוף.⁶⁸ אבל אין מדובר עוד במתן תשומת הלב לגופניות כשהיא לעצמה אלא לקולקטיב. הכלל הוא כעת התחליף להעלאת הגוף. וכך כתב הרצי"ה בתשובה לשאלת תלמיד "האם הכוונה [של הראי"ה] שכל אחד צריך לעשות התעמלות?" "הכוונה באורות⁶⁹ להתעמלות היא לא לבני ישיבה. שההתעמלות בכלל היא חשובה לבריאות הגוף מפורש ברמב"ם, ודבריו אינם צריכים חיזוק, ויש לקיימם לפי הסדר האישי".⁷⁰

בעגנו את ההתעמלות בנורמה של שמירת הבריאות טשטש הרצי"ה במתכוון את הבשורה של תחיית הגוף ואת עצם הפנייה אל הגופניות כמוקד של שיח עצמאי וסובסטנציאלי. אדרבה, הרצי"ה מתח ביקורת סמויה על הדגשת הגופניות בקביעה שדברי הרמב"ם "אינם צריכים חיזוק"; כביכול הסוגיה לא הייתה צריכה להידון כלל. ובאותו מקום הוא הסביר את התשובה הגופנית בהגות הראי"ה - שהיא מהפכה בתפיסת התשובה והגאולה - כמתמצה בכך "שאינן האדם רשאי לחבל בעצמו".⁷¹ הרצי"ה ביקש ביודעיין להמיר את התחייה הגופנית של הפרט בתחייה הלאומית של הכוח והעוצמה.⁷² דוגמה נודעת להתבטאות כזאת היא קידוש המצעד הצבאי, שנהג בעשורים הראשונים לקום המדינה. ואלה דבריו:

ישנם "צדיקים" כאלה, אשר המצעד הצבאי של יום העצמאות, לא מוצא חן בעיניהם, כי הוא ביטוי של "כחי ועצם ידי" - אדרבה, קיימת מצות ישוב הארץ, ולכן יש חובה להרבות גבורה, להרבות "כחי ועצם ידי".⁷³

68 ראו למשל הרב צבי יהודה הכהן קוק, לנתיבות ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קלב; ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' מ.

69 הפסקה הנודעת על חשיבות ההתעמלות מתוך אורות התחיה, לד, מצוטטת אצל אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 210.

70 מתוך לקט אגרות על בריאות הגוף, שנרפסו בתוך שיחות הרב צבי יהודה, במדבר, ערך הרב שלמה אבינר, ירושלים תשס"ב, עמ' 318.

71 שם.
72 ראו יהונתן גארב, "יחיד הסגלות יהיו לעדרים": עיונים בקבלת המאה העשרים, ירושלים תשס"ה, עמ' 77-85.

73 שיחות הרב צבי יהודה, בראשית, ערך הרב שלמה אבינר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 382-383. עליו להבהיר שהניתוח התאולוגי והפוליטי איננו כרגע מענייני. עסקתי בכך בהרחבה במקומות אחרים. ראו למשל דב שורר, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל אביב תשס"א.

מן הדברים האלה עולה הפגת המהפכנות המופלגת של הראי"ה בגישתו של הרצי"ה. מגמה זו ניכרת היטב בתקופה שכיניתי אותה 'שנות התמורה', לאמור מאמצע שנות השבעים של המאה שעברה ועד לשלהי שנות השמונים שלה. מהפכת הצניעות שהתרחשה באותו הזמן כרוכה בהיסט מן הגוף אל הכלל ואל הנפש או אל הפסיכופיזי, לאמור זיקת הגוף לנפש. הרצי"ה הרבה לדבר על התחייה הנפשית של הפרט, בניגוד לגופניותו.

תלמידיו של הרצי"ה אימצו את גישתו במלואה, ומעתה ואילך נכפפה הגופניות לשיח הצניעות כפי שהוא התנסח בסוף ימיו של הרב הנערץ בחיבוריהם של רבנים כגון שמואל כ"ץ ושלמה אבינר ושל הרבנית רחל נריה.

צניעות גברית

השיבה לגופניות בהגות הראי"ה וחוגו נקשרה לגברים כמובן מאליו. צעירים הם שנידונו בזיקה לפעילות גופנית, ולא צעירות. לעיל ציינתי שהצניעות הנשית נתפסה כמעוגנת בהלכה יותר מצניעות גברית, ועל כן קל יותר לעקוב אחר התפתחותה. ואולם אי אפשר להתעלם גם מהצניעות הגברית.

והנה דוגמה משנות האתוס האוטונומי: בשנת 1997 התראיין פרופ' יהודה פרידלנדר, אז רקטור אוניברסיטת בר-אילן, וקבל על ההקצנה הדתית הן בחוגי הציונות הדתית הן בחוגים חרדיים.⁷⁴ ריאיון זה גרר תגובות חריפות משני המחנות כאחד. וכבר ציין ישעיהו (צ'לס) ליבמן המנוח שביקורתו של פרידלנדר לא הוטחה ככוונה תחילה כלפי החרדים אלא כלפי המתחרדים בתוך המחנה הציוני-דתי.⁷⁵ בין השאר סיפר פרידלנדר שכאשר עלה לתורה בפעם הראשונה, בתל אביב של ראשית שנות החמישים של המאה שעברה, הוא לבש מכנסיים קצרים. כדאי לעמוד בקצרה גם על הרקע לכך. אביו של פרידלנדר היה רב מחוגי 'אגודת ישראל' ומקורב לרב א"י קרליץ (החזון איש). הוא היה בפועל רב בית הכנסת 'סיני' ברחוב ברדיצ'בסקי, שבו עלה בנו לתורה. עם מתפללי בית הכנסת נמנו אישים כגון הרב יעקב נימרק, חבר מועצת הרבנות הראשית, והרב יצחק ברמן. יהודה הצעיר המשיך לקרוא בתורה מדי שבת, ובמכנסיים קצרים. פרופ' פרידלנדר שח באוזניי שבאותם ימים היה בנימין דה-פריס, שהיה מפקח על החינוך הדתי במשרד החינוך, מהלך דרך קבע בימי הקיץ החמים במכנסי חאקי קצרים.

מציאות כזו הייתה תקפה, לפחות כאשר ללבוש הצעירים, גם בשנות השישים. כאמור, מאמצע שנות השבעים החל להתבלט האתוס הרבני, שלימים ייקרא 'חרד-לי'. יוסף אחיטוב תיאר את השינוי בלבוש וכינה אותו באופן כללי "חיזור רומנטי אחרי קבוצות התייחסות אולטרא-אורתודוקסיות". דבריו נוגעים במיוחד ללבוש הגברי. וכך הוא כתב:

החיזור מתבטא בחיקוי של לבוש (למשל, ציציות בחוץ), של החלפת הכיפה הסרוגה הקטנה בכיפה גדולה, של גידול פאות וזקנים, וכיוצא בהם... בעוד שבאורתודוקסיה הציונית-הדתית הקלסית רווחה הנטייה להידמות מבחינה

74 ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, י"ב באב תשנ"ז, 15.8.1997. ניתוח מלא של ריאיון זה מופיע במאמרי: רב שוורץ, 'אוניברסיטה דתית: הדגם של בר-אילן', יעקב עירם, יהודה פרידלנדר ושמעון אוהיון (עורכים), 'יעודה של אוניברסיטה דתית, רמת גן תשע"ג, עמ' 39-45.

75 Jerusalem Post, 22.8.1997

חיצונית ככל האפשר לציוני הכללי המודרני, בלבושו, בזקנו המגולח – פרט לכיפה הסרוגה הקטנה – וכן בלבושה של האישה, ולרוב גם ללא כיסוי ראשה, הרי האורתודוקסיה החרד"לית מייצגת בדימויה החיצוני הסתייגות בוטה מהחילוני המודרני של ימינו, ואפילו שואבת מהסתייגות בוטה זו עוצמות ואנרגיות מכוונות, התומכות בתחושת הזהות הקבוצתית המיוחדת והחדשה שלה.⁷⁶

דברים אלה מתארים התפתחות שהחלה כאמור באמצע שנות השבעים, אולי למעט גידול הפאות. מתברר שהשינוי בצניעות הנשית בתקופת ההגמוניה הרבנית התרחש בד בבד עם השינוי בצניעות הגברית. בשנות השבעים היו חברים ב'בני עקיבא' תלמידי ישיבות תיכוניות רבים שנהגו על פי אמות מידה מחמירות יותר בלבושם, כגון הוצאת הציציות אל מחוץ למכנסיים ולבישת חולצות בעלות שרוולים ארוכים בקיץ. חלק ניכר מהצעירים שהשתתפו בצעדות 'גוש אמונים' ושכבשו את גבעות השומרון כבר היו לבושים על פי הסגנון החדש, לצד הבנות שהקפידו על חצאיות ארוכות.

כאמור, הציונות הדתית משתחררת בשנים האחרונות משיח הצניעות הסגור של שנות התמורה ועוברת לגילוי הגופניות והמיניות ולהחצנת השיח עליהם. התופעה מתרחבת גם לשיח הצניעות הגברית, הטעונה דיון ומחקר נפרדים. טענתי היא שתופעה זו חבה את קיומה לא רק להשפעת הסביבה כי אם גם לעלייה המטאורית של הממד היצירתי האסתטי בחברה הציונית-דתית.

אנגלנדר ושגיא בחרו לעסוק בתגובות הרבניות הרבגוניות לתהליכים המתרחשים בשני העשורים האחרונים. אבל כמו שהראינו, שיח זה שורשיו בתחומי החברה, האופנה והיצירה האסתטית.

ו. השלכות: דיון

ספרם של אנגלנדר ושגיא מעורר מחשבה. הוא נכתב כמסמך אינפורמטיבי ודסקריפטיבי, אבל אי אפשר לטעות בעמדותיהם של המחברים. הם משתמשים בכלים מחקריים כדי להציב סדר יום חדש בציונות הדתית. בסעיפים הקודמים ניסיתי למקם את חיבורם בהקשר של התופעות והתהליכים העוברים על הציונות הדתית. כעת ברצוני לבדוק את השלכותיהם של התופעות והתהליכים המתוארים, מתוך זהירות המתבקשת מהיותנו מצויים בעיצומם של האירועים התוססים האלה.

ההיבט החינוכי

כבר ציינתי שיש הרואים מעגליות בין זמננו לשנות ראשית המדינה או אף לשנים שלפניהן. כביכול הפתיחות בשיח הגופניות והמיניות נובעת משיבה לעבר, לפתיחות ולאוטונומיות שאפיינו את האתוס הציוני הדתי. אבי שגיא, ממחברי הספר, התרפק לא אחת על העבר, מתוך מגמה סמויה וגלויה לקרוא לשיבה אל האתוס שקדם לשיח

76 אחיטוב, 'הציונות הדתית בין אידאולוגיה להלכה' (לעיל הערה 58), עמ' 189. המאמר התפרסם לאחר הסלקות.

הצניעות בשנות ההגמוניה.⁷⁷ ואולם אי אפשר באמת לשוב אל העבר, מפני שהתנאים השתנו לחלוטין. האקלים שאפשר את יצירת האתוס האוטונומי אינו קיים עוד. החברה הציונית הדתית עברה תמורות שהפכו את השיח הרבני לרכיב הכרחי בכניינה. אבל העבר יכול להיות נקודת ציון, מעין ציר שמאפשר התבוננות מפוכחת על אירועי ההווה.

מדוע אי אפשר, ואולי גם לא ראוי, לשוב אל ימים ראשונים? נראה לי שההסבר הוא זה: כבר ציינתי לעיל שבשנות השישים והשבעים היו הר"מים והמחנכים, אלה שהופקדו על לימודי הגמרא וההלכה, חרדים ברובם המוחלט. המחנכים הללו התנגדו לפעילות בתנועות נוער ('בני עקיבא' ו'עזרא'), וממילא לא עסקו בשאלה כיצד יש להתנהג במצבים של חברה מעורבת. הם היו אדישים לכך לחלוטין, שכן ממילא הם שללו את הלגיטימציה של תנועת הנוער. היעדר עניין ומעורבות מצדם בחיי החברה והפנאי גרם באופן פרדוקסלי לפתיחות אצל התלמיד הציוני הדתי מבחינת אופי הלבוש, היחסים בין המינים בתנועת הנוער ועוד.⁷⁸

הישיבות הלאומיות היו אז בראשיתן. למעט ישיבת 'מרכז הרב' וישיבות הסדר אחדות, לא היו ישיבות לאומיות שהכשירו בוגרים להוראה. במהלך שנות השבעים שקדו הישיבות הלאומיות על הקמת מכוני הוראה בשיתוף משרד החינוך. ישיבת 'הר עציון' שבאלון שבות הניעה תהליך זה בעוצמה ומתוך ראיית העתיד. ואולם רק בראשית שנות השמונים החליפו בוגרי הישיבות הללו את המורים החרדים הפורשים, וההגמוניה בחינוך עברה לידי הציונות הדתית. מורי הציונות הדתית ראו בחיוב ואף עודדו את החינוך הלא פורמלי בתנועות הנוער הדתיות. הם גילו עניין בנעשה בהן וגם היו מעורבים במידה מסוימת בפעילותן (כשליחי ההנהלה הארצית של 'בני עקיבא' וכדומה). לכן עסקו המחנכים החדשים בהרחבה בנורמות ההתנהגות הראויות בעיניהם. על הרקע הזה הופיע בין השאר ספרו של שמואל כ"ץ על הליכות תנועות הנוער, שנזכר לעיל. על פי החינוך שקיבלו הם עצמם החילו אנשי החינוך נורמות של הקפדה והחמרה על בני הנוער עד לכדי הקמת סניפים נפרדים לבנים ולבנות. המעורבות הביאה לידי כינון המסגרות המקפידות.

איוש משרות ההוראה היה ערך חשוב, בין השאר מאחר שהמורים החרדים הנהיגו את הנורמה שהאידאל הוא לימודים בישיבה גבוהה חרדית. תלמידי הישיבות התיכוניות בשנות השבעים יכולים להעיד על הצגת הישיבות חרדיות כרף הגבוה שהציבו הר"מים והמורים להלכה בפני המצטיינים. היו ישיבות חרדיות כמו ישיבת 'כנסת ישראל'

77 ראו אבי שגיא וידידיה צ' שטרן, מולדת יחפה, ירושלים ותל אביב תשע"א, עמ' 137-144. וראו עוד אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 211-214.

78 לימים יתגלגל מצב זה לטיעון אידאולוגי שנקטו אינטלקטואלים חילונים, שלפיו הם מעדיפים שותפות פוליטית וברית עם החרדים, שאינם מגלים עניין בחיים החילוניים ואינם מבקשים להשפיע עליהם, יותר מאשר שותפות עם אנשי הציונות הדתית, המעוניינים להשפיע על החיים במרחב החילוני. האינטלקטואלים טענו שהחרדי אינו מבקש לגלות לחילוני את מניעיו האמיתיים, ולעומת זאת הציוני הדתי מתאפיין ביומרה למקם את החילוני בתהליך של גאולה והשתלמות דתית. הרי כבר בעת ייסודה דבקה הציונות הדתית בפרשנות שהתנועה הציונית היא למעשה תנועת תשובה. את דבריו הסמליים של הרצל ("הציונות היא שיבה ליהדות") אימצו קברניטי התנועה כמובנם המילולי. ברברים אלה כבר עסקתי בהרחבה בחיבורי על הציונות הדתית. ראו למשל רב שוורץ, 'הציונות הדתית והרצל: דגמים של תדמית', אבי שגיא וידידיה צ' שטרן (עורכים), הרצל אז והיום: 'מדינת היהודים' במדינת היהודים, ירושלים ורמת גן תשס"ח, עמ' 291-332.

(חברון) שבגבעת מרדכי שנודעו במספרם הרב של תלמידים שהם בוגרים של מוסדות חינוך תיכוניים ציוניים. כניסת בוגרי ישיבות ההסדר למערכת החינוך בלמה את הנהירה לישיבות החרדיות, וחיזקה ביותר את ישיבות ההסדר. בזכות בוגרים אלה קמו ישיבות הסדר רבות. אפשר לומר שהמחנכים הציונים-דתיים הגשימו במידה רבה את מטרת החינוך הדתי-לאומי.

אבל ערך הגשמת החינוך הדתי-לאומי גרר עמו ערכים אחרים שהיו - ונותרו - שנויים במחלוקת, כגון הזיקה הפוליטית (שותפות ב'גוש אמונים' והפנמת אידאולוגיית ארץ ישראל השלמה) וההקפדה בשיח הצניעות. אפשר להתווכח על השלכות אלה, אך כאמור אי אפשר לשוב לתקופת ההגמוניה של המחנכים החרדים. ליתר דיוק קשה להאמין שהדבר אפשרי, גם מהעילה המוסרית: רשתות החינוך החרדיות סוגרות את דלתותיהן בפני בוגרי ישיבות לאומיות, ולכן אין סיבה שיתקבלו מורים חרדים לרשת חינוך דתי-לאומית. גם רשת אמ"ת, שחרתה על דגלה את הפתיחות הדתית ואת ערכי 'תורה ועבודה', מעסיקה את בוגרי הישיבות הלאומיות כמורים למקצועות הקודש בזכות ערך החינוך הציוני הדתי, אף על פי שהשקפת העולם של רבים מהם מצדדת במסגרות צניעות נוקשות.

חשיבה

לדעתי הפרק התשתיתי להבנת ההתפתחויות בסוגיית הגופניות והמיניות בספרם של אנגלנדר ושגיאה הוא הפרק הרביעי, שכותרתו 'נשים ריאליות ונשים מדומיינות בשיח הציוני-דתי החדש'. בפרק זה, הארוך שבפרקי הספר, נידונה דמות האישה כאובייקט וכסובייקט מתוך בחינת תפיסות רבניות פטרנליסטיות ושוביניסטיות, המושרשות במסורת החשיבה ובטרמינולוגיה הרבניות, שהתקדמו במשך מאות שנים. הדיון ההלכתי בפרק זה משקף את התמורות הנורמטיביות של החברה הציונית-דתית, ונמצא בו לעתים גם הידרשות לצד שכיניתי אותו 'חיובי'. אנגלנדר ושגיאה כתבו כי על פי התבטאויות של רבנים ציונים-דתיים אחרים,

הגבר הוא גילום של יסוד מטפיזי בעל ערך רב, נשמה קדושה שבדרך בלתי מוסכרת מתגלמת ברצייה המינית... בשיח שכוננה [ההגמוניה הרבנית הגברית] היא יצרה ניגוד בין האישה הריאלית לאידיאלית,⁷⁹ ושרטטה את המערך ההלכתי כמסלול הטרנספורמציה של האישה הריאלית אל האידיאליות המיועדת לה מטבע ברייתה, המשוקעת במבנה העולם עצמו.⁸⁰

ואכן, בתיאור התקופות השונות שהצעתי לעיל הבלטתי במיוחד את השינויים בהופעתן של נשות הציונות הדתית, מפני שלהערכת שינויים אלה מעידים על משקלו ומעמדו של שיח הצניעות.

בעשרים השנים האחרונות התרחשו תמורות יסודיות במעמד האישה, וכבר רמזתי על כך קודם לכן. עדות אחת על תמורות אלה היא תהליך האקסהיביציוניזם העובר על הצעיר הציוני-דתי. משמעותו של תהליך זה היא שהצעיר אינו נרתע עוד מנוכחות

79 דמות 'האישה האידאלית' מתבטאת בהיותה פסיבית וסגורה בין כותלי ביתה, בהגדרת מהותה כאם ועוד הגדרות פטרנליסטיות כיוצא באלה. אף על פי כן ראוי לציין שהחינוך שהוקנה לצעירות באולפנות כלל חינוך לאחריות חברתית, שמשמעה יציאה אל החוץ.

80 אנגלנדר ושגיאה, גוף ומיניות, עמ' 182.

במסגרות שנתפסו בעבר כלא צנועות, כדוגמת הופעות של זמרי רוק או פאבים. שיאו המוקצן של התהליך הוא השתתפות של צעירות הלומדות באולפנות בתחרויות זמר טלוויזיוניות. התוכניות הללו (כוכב נולד, דה וויס) משודרות בשעת השיא וצופים בהן מאות אלפים, ובהם גם צעירים וצעירות הלומדים בישיבות תיכוניות ובאולפנות. גם אם מדובר בסנונית ראשונה המבשרת את פריצת הגבולות של המסגרות המקובלות, היא הולכת וכובשת לה חלק בתודעת הצעיר בן המחנה. בעבר היו מנהלי המוסדות החינוכיים מפעילים סנקציות כדי למנוע תופעות כאלה. היום הם עומדים חסרי אונים כנגדן. השיח על מעמד האישה בדיונים על גופניות ומיניות מקרין אפוא על התמורות במחנה הציוני-דתי בכלל.

הסמכות הרבנית

נמצאנו למדים ששיח הצניעות, המיניות והגופניות מיוסד על קונפליקט בין ערכים שונים. בדברים הקודמים עמדנו על ההיבט החינוכי של הקונפליקט. נראה שגם המתריעים על משבר חינוכי במחנה מודעים להיבטים המורכבים של הרקע לשיח. רבים מהמחנכים במוסדות הציוניים-דתיים הם רבנים או תוצר חינוכי של מוסדות רבניים (ישיבות ומדרשות).

הוויכוח על מקומם הראוי של הרבנים בחברה עדיין ניטש. לא בקלות מותרים רבנים על ההגמוניה שרכשו הן בשנות המנהיגות הרוחנית של 'גוש אמונים' והמאבק על פינוי היישובים כחבל עזה הן בהשראת האתוס החרדי המצרני המתעצם וגדל. עם זה אי אפשר להתעלם מצמיחתו של דור רבנים שחושב אחרת ומדבר אחרת. ארגוני הרבנים 'צהר'⁸¹ ו'בית הלל' אמנם מאגדים רבנים רבים בעלי זיקות שונות, אבל רבים מהם סיגלו לעצמם סגנון חדש ורענן. רבנים אלה מרבים להופיע באמצעי התקשורת, והם מבשרים שינוי. שלוש שאלות עולות בהקשר הזה:

- א. האם הופעתם של רבנים צעירים המשדרים חשיבה חדשה מציינת שינוי אמיתי בשיח הגופני והמיני בציונות הדתית?
- ב. האם הרבנים הללו יסתגלו אל האתוס הציוני הדתי הנרקם בשנים האחרונות לנגד עינינו או שמא יבקשו לסגל את האתוס למסגרות שמרניות בכל מחיר?
- ג. האם ישפיעו הרבנים הללו על מערכת החינוך?

אנגלנדר ושגיא מציינים שהעולם הרבני הציוני-דתי אינו מקשה אחת, ולעתים מצינו התאמה בדברי רבנים אחדים למצב החדש. השינוי בתפיסה הרבנית בשנים האחרונות לא נעלם מעיניהם. וכך הם כתבו:

תפיסת מיניותה של האישה השתנתה אצל חלק מהרבנים בהשפעת המפגש עם האישה הריאלית. השינוי גרם לרבנים אלה להכיר בכאב של נשים אלו, שאינן מוצאות דרך לבטא את מיניותן במסגרת ההלכה.⁸²

שינוי כזה הוא תוצאה ישירה של השיח הפסטורי, לפי הגדרת הכותבים. אף על פי כן, מדגישים אנגלנדר ושגיא, רבנים רבים אינם שותפים לשינוי המתואר. אין כוונתי

81 ראו הראל דורון, 'בין שמרנות לרדיקליות בהשקפת עולמם, בהגותם ובפועלם של "הרבנים החדשים" בציונות הדתית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"ל תשס"ח.

82 שם, עמ' 111.

להיכנס כאן בפרוטרוט לסוגיית הסמכות הרבנית כנגד האוטונומיה, סוגיה שכבר ענו בה רבים וטובים.⁸³ אבל מה שברור הוא שעתיד היחס לגופניות ולמיניות בציונות הדתית תלוי במידה רבה בעתיד השיח הרבני.

ז. סיכום

מסקנות אחדות עולות מן הדיון שקיימנו כאן בניסיון למקם את החיבור גוף ומיניות בשיח הציוני-דתי החדש במסגרת התהליכים החברתיים והתרבותיים שמתרחשים במחנה הציוני הדתי. אבקש כעת לסכם בקצרה את תרומתו של הספר ולעמוד על משמעויותיו.

מתודה

אנגלנדר ושגיא הסתמכו במישרין ובעקיפין על גישתו של מישל פוקו בספרו תולדות המיניות,⁸⁴ בטענה שהשיח מעצב מציאות, ושהבנת המיניות בציונות הדתית תובעת בראש ובראשונה את הבנת השיח על מיניות. לשם כך חשפו את דרכי השיח על המיניות בציונות הדתית בשנים האחרונות וניתחו אותן. אפשר לראות דוגמה מעניינת ליחסי הגומלין שבין השיח המיני ובין השיוך הדתי החברתי ברמותו של אדמיאל קוסמן, חוקר תלמוד ומשורר. התהליך ההדרגתי של התנועה מן המרכז הציוני-דתי (קוסמן הוא בוגר של ישיבות 'נתיב מאיר' ו'הכותל' ומרצה בכיר במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן) אל שולי האורתודוקסיה ואף מעבר לה נעשה מתוך יצירה של שירה ארוטית וחקר הממד הארוטי של הספרות התלמודית.⁸⁵ קוסמן מלמד כיום באוניברסיטת פוטסדם שבגרמניה. השיח של המיניות מבטא מסע למעמקי הנפש ובחינת הגבולות של הדתיות.

מאמרי זה בא להניח יסוד לטענה שחקר השיח ההלכתי או הפסטורי חושף אותו כמכונן וכמעצב של מציאות; ואולם לא די בו כדי לתאר את המציאות בשלמותה ולעמוד על יסודות התהליכים המתרחשים בה. המציאות מורכבת גם מהיבטים היסטוריים, חברתיים, תאולוגיים, יצירתיים-אסתטיים ופוליטיים. השיח על המיניות מצטרף ל'תיאור הגדוש' (thick description), כמינוחו של קליפורד גירץ.

אני מבקש לטעון שכדי להבין את הרבגוניות של ממד המיניות והגופניות בציונות הדתית יש להביא בחשבון עוד כמה תהליכים:

א. יצירתיות. השיח על המיניות אינו ניתן לניתוק מהיצירה הספרותית והחזותית הנדרשת בשנים האחרונות למיניות.

ב. קונבנציונליות. בעבר נעשה העיסוק האמנותי והאסתטי במיניות בשוליים ובקרב דמויות שוליים, ואילו בשנים האחרונות התקדם עיסוק זה למרכז. דברים אלה אמורים הן באשר ליצירה הספרותית הן באשר ליצירה החזותית.

83 ראו לעיל הערה 8.

84 אנגלנדר ושגיא, גוף ומיניות, עמ' 44-45.

85 ראו למשל אדמיאל קוסמן, מסכת נשים: חוכמה, אהבה, נאמנות, תשוקה, יופי, מין, קדושה - קריאה בסיפורים תלמודיים ורבניים ושני מדרשי שיר, ירושלים 2009.

ג. היסטוריה. השיח על המיניות הוא תוצאה של תהליך אבולוציוני ומהפכני כאחד, שראשיתו בשיח הצניעות.

ד. השיח הרבני. הדיונים המקוונים הם ענף אחד של השיח הרבני הציוני-דתי על המיניות. שיח כזה נמשך גם בספרות הכתובה.

ה. מגמתיות בשיח הרבני. בעולם הרבני מתחולל מאבק על שיח המיניות, ושורשו במפעלו של הרב צבי יהודה קוק. תלמידיו ותלמידי תלמידיו שוקדים על המשך הדחיקת השיח וטאטואו אל מתחת לפני השטח.

ספרם של אנגלנדר ושיגי השיג הישג חשוב. הספר מתאר ומנתח מצב נתון, שנופו ורובו נמצאים בהווה, קרי בשנים האחרונות. בזכותו אנו יכולים לאתר את הזרמים ה'ארכאולוגיים' שהוליכו אליו, ולהבין טוב יותר את הנורמות של החברה הציונית הדתית. מבחינה זו הספר הוא בגדר גירוי להעמקה במאפיינים של הציונות הדתית וכן בתהליכים ובהתפתחויות שעברו עליה. הוא מעורר את הקורא להתחקות אחר מקורותיו, ובכך הוא שומר על כתיבה בעלת אופקים פתוחים.

פסימיות

לא ייתכן לקיים דיון בסוגיות כה טעונות ללא מבט לעתיד. הרי שיח הצניעות המטופח בישיבות הלאומיות ממשיך ומתעצם, ומערכת החינוך הדתי קולטת יותר ויותר בוגרים של הישיבות האלה. לכאורה השיח הזה יוצר דיסוננס ואי-התאמה בין הנוער החשוף לפתיחות לבין המחנכים. ספרם של אנגלנדר ושיגי חותם בתיאור המאבק המתחולל במחנה הציוני-דתי בין שמרנות לחדשנות, ואפשר לאתר בהתימתם נימה פסימית. ואלה מילות הסיום של הספר:

הציונות הדתית עומדת עתה לפני אחד המשברים הקשים המאיימים לפוררה ולמקמה כתרבות מובלעת סגורה. רק הרעש של השיח המקוון והשותפות הרוטינית בחיי המעשה עומדים כמחסום בפני התפרצות גלויה של משבר זה, שאחריתו מי ישרנה.⁸⁶

מן הראוי להעיר שהציונות הדתית כבר מפוררת. פלגים שלה מתנהלים כמובלעת סגורה, וחוגו של הרב צבי טאו יוכיח. אמנם בחירות 2013 הוכיחו מצד אחד שחוגים חרד-ליים ואורתודוקסיים מודרניים יכולים לפעול יחד, והם אכן התאחדו תחת מטריית הסיעה של 'הבית היהודי', ומצד שני שפעילים פוליטיים אורתודוקסים מודרניים יש להם מקום בסיעות שאינן דתיות. ואף על פי כן יש לברר: האם הפסימיות מוצדקת? אנגלנדר ושיגי מסתמכים במישרין על ממצאיהם העשירים ועל הניתוח שלהם. כותב שורות אלה יכול להעיד על עצמו שאין הוא פסימי אך גם אינו ניחן באופטימיות יתרה. אני עצמי מעדיף להתנסח בסגנון של קונפליקט בין ערכים, שאחד מהם הוא ההגמוניה הרבנית. לעתים קונפליקט כזה יש בו כדי להעצים דווקא את המחנה הציוני הדתי, והוא עשוי לצאת מחוזק ומגובש. המורכבות שבמצב הנתון היא בעיניי יתרון ולא חיסרון. היא תובעת בשלות ובגרות של אימוץ הקונפליקט. זאת ועוד: עצם ההתמודדות המפורשת של רבנים שמרנים עם תופעות שנחשבות בעיניהם 'סוטות'

86 אנגלנדר ושיגי, גוף ומיניות, עמ' 227.

או 'חולות' מציינת התקדמות, אף שהיא מהוססת. השיח עצמו הוא בעיניי סוג של התקדמות.

המגזר החרדי הממסדי אינו מוכן להעלות את הבעיות על פני השטח כלל, משל התעלמות משמעה איון. לעומת זאת הרב הציוני הדתי מודע לקיומה של הבעיה. אני מסופק אם עובדה זו מוליכה בהכרח לתודעת משבר ולפסימיות.

עבר והווה

במאמר זה התרכזתי במידע, וליתר דיוק בראשי פרקים שלו, ובניתוח השלכותיו. בדבריי הסתמכתי על המתודות שנקטתי בספריי ובמאמריי על הציונות הדתית ועל התהליכים שעברו עליה במהלך השנים האחרונות. מלבד זה נדרשתי גם לחוויה ולהתנסות הקשורות להיסטוריה של החזותיות, הגופניות והיצירתיות הציונית-דתיות. היסטוריה זו עדיין לא תועדה ברובה באופן מסודר, ושורשה בזיכרון, שלעתים יש להשתדל שלא יהפוך לנוסטליגיה וככך יטשטש את העובדות. נמנעתי על פי רוב במכוון מהבעת דעה ומשיפוט, אך לא מהערכה ומצפי.

נשוב לבעייתיות שנידונה הרבה במאמר זה. כמדומה שלאור הממצאים וניתוחם אפשר לקבוע שהתרפקות על העבר אינה יכולה לשמש פרוגרמה ריאליסטית לשם התמודדות עם התאמת ההלכה לאווירת השחרור המיני ולהפנמת הגופניות כערך בסביבה התרבותית והחברתית של ימינו. אבל תנופה יצירתית של אנשי הלכה מתבקשת. השיח הפסטורי, במינוחם של המחברים, הוא צעד חשוב בכיוון זה, אף שיש לו היבטים שליליים, כדוגמת תפיסת הרב כתחליף לאיש מקצוע (פסיכולוג, פסיכיאטר, יועץ זוגיות וכדומה) או השטחת סוגיות שיש להן ממדי עומק.

ספרם של אנגלנדר ושגיא מצביע על הבעייתיות הזאת ועל הניסיונות ההלכתיים להתמודד אתה. חיבורם מתאפיין בבהירות הניתוח ובחדות האבחנות. מבחינה זו הוא מצטרף לביטויים התרבותיים האחרים שהתפרטו במאמר זה, ושמהאפיינים את האקלים שבו פועל המחנה הציוני-דתי בשנים האחרונות. במילים אחרות, אף על פי שספר זה הוא ביקורתי, ומחבריו עוצרים ומתבוננים אחורה בעין מפוכחת ובוחנת, באופן פרדוקסלי הוא עצמו מצטרף לפתיחות השיח. אם נתבונן על מקומו של הספר בתהליך לא נתפלא מדוע לא נכתב חיבור כדוגמתו קודם לכן. על כן תרומתו היא בראש ובראשונה במישור התרבותי הצרוף ובהתפתחות השיח במחנה הציוני הדתי. והעתיד עדיין שרוי בערפל.

נספח

פורום תקנה: הערכה מחודשת (הרחבת הערה 49)

בעת כתיבת שורות אלה הרשיע בית משפט השלום בירושלים את הרב מרדכי אלון בביצוע מעשה מגונה. פרשה זו התפרסמה ביוזמת פורום תקנה, שלמרות הסתייגותם של אנגלנדר ושגיא ממנו, נראה לי שאנשיו הם שהשפיעו על שיח המיניות בציונות הדתית והציפו אותו אל פני השטח מן הצד השלילי שלו. אנגלנדר ושגיא כתבו שבפורום זה יש "רוב גברי מובהק. רוב הגברים אף מייצגים את ההגמוניה ההלכתית הגברית".⁸⁷ ועוד הם ציינו כי "לדיונים בענייניו של מוטי אלון הוזמנו במשך שנים ארוכות רק גברים וכן יהודית שילת, החוסה בצל כנפי הרבנים".⁸⁸ אולי לא יהיה מיותר לציין ששילת היא למעשה ההוגה של רעיון פורום תקנה, והיא גם הרוח החיה שלו. מכל מקום, הביקורת של אנגלנדר ושגיא מתמקדת בדומיננטיות הגברית של הפורום. זאת ועוד, הפורום נועד מלכתחילה לפתור את בעיית ההטרדות המיניות בתוך המחנה. כאשר הפורום מתוודע לפרשה של הטרדה מינית, הוא לוחץ על המטריד שישנה את עיסוקו ויבחר בתחום חדש, שאין בו מגע כזה. רק כאשר מסרב המטריד לשנות את דרכיו, הפורום פונה אל התקשורת. גישה כזו נועדה למנוע פרסום, ולמעשה היא ממשכה את הכיוון השמרני שלפיו אין ממצים את הדין עם המטריד. בריאיון במקור ראשון (דיוקן, ג' באלול תשע"ג, 9.8.2013) ציינו הרבנים יהושע שפירא ויובל שרלו והרבנית יהודית שילת דוגמה למורה שהטריד תלמידה. המורה שינה את עיסוקו, וכיום הוא אינו עוסק בהוראה. במקרה כזה יש העלמה מכוונת של ההטרדה, והתדמית הנקיייה של המחנה נשמרת. ההנמקה של הפורום להיעדר הפרסום היא שחשיפה תרעע מתלוננות ותמנע מהן אפשרות לשידוך הולם. הנמקה כזו מעצימה את המגמה השמרנית. לו חינוכו ראשי הישיבות שבפורום את תלמידיהם להעריך מתלוננים ומתלוננות ולראות בהם ציבור איכותי ואמיץ, כי אז הייתה הנורמה משתנה.

סביר להניח שפלח ניכר של התלוננות בא מצד הציבור החרד"לי. מטבע הדברים ראשי הישיבות ורבים מן המחנכים נמנים עם ציבור זה. אחת הטקטיקות של השמרנות היא ההעלמה וההצנעה. כאשר אין מדברים על ההטרדות, ואין מפרסמים את האירועים, מתהווה נורמה הנותנת כוח בידי המגמה השמרנית.

אין ספק שהפורום קידם את השיח על המיניות בציבור הציוני הדתי. עצם העובדה שאנשי ציבור מרקע כה שונה (הרבנים אהרן ליכטנשטיין, יעקב אריאל, אליקים לבנון, יהושע שפירא ויובל שרלו, פרופ' ידידיה שטרן והרבנית יהודית שילת) מקימים צוות משותף לבריאת סוגיית ההטרדות, היא מקור להעצמה אף לגאווה. עובדה זו מאפשרת שיח שכמעט לא היה לגיטימי קודם לכן. ואולם הדרך לשינוי הנורמה עצמה – ארוכה. תרומתו של הפורום לשיח המיניות היא אפוא סוגיה מורכבת. אי אפשר לקבוע בפסקנות אם שיח המיניות התקדם או נסוג אחור בעקבות כינון הפורום. מבחינה מסוימת יש כאן עליית מדרגה ברמת השיח; אבל מבחינות אחרות התופעה דווקא מעכבת את חשבון הנפש ומונעת את שינוי הנורמות השמרניות כאשר לתדמית המתלוננים וליחסה של החברה הציונית-דתית כלפיהם.

87 שם, עמ' 155.

88 שם, עמ' 156.